

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ

ՀՅԴ մարտական կազմակերպության անվանացանկը՝ ըստ դատական որոշման

«ՎԷՄ» հանդեսն իր տպագրության վերսկսման պահից հրապարակում է ՀՅԴ Մեծ կամ «լիժինյան» դատավարության նյութերի մեկնաբանված-ծանոթագրված թարգմանությունները: Սակայն, մինչ օրս, դրանք ներառել են միայն ՀՅԴ անվանի դեմքերի անհատական գործերը, որի հետևանքով լրացվել ու ամբողջացվել են վերջիններիս վերաբերող նյութերն ու փաստաթղթերը:

Ներկա հրապարակմամբ ընթերցողի ուշադրության ենք ներկայացնում ՀՅԴ այն քաղաքական և մարտական գործիչների **ընդհանրական դատական գործը**, ովքեր ներգրավված են եղել 1905 թվականից Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում ծավալված հեղափոխական պայքարի մեջ: Ուստի ներկայացվող փաստաթղթում տրվում են այդ ասպարեզում առավել աչքի ընկած դաշնակցականների հակիրճ բնութագրերը, թվարկվում են նրանց կատարած «հանցանքները» և վերջապես՝ շարադրվում է մեղադրական եզրակացությունը:

Ինչ խոսք, Ն. Լիժինի դատական որոշումը չի ընդգրկել Ռուսաստանյան կայսրության տարածքի ՀՅԴ բոլոր հայտնի գործիչներին, առավել ևս՝ կուսակցության շարքային անդամների մեծագույն մասին, սակայն այս գործում որպես մեղադրյալներ հանդես են գալիս ինչպես հեղափոխական պայքարի դաշնակցական առաջնորդները, այնպես էլ ժամանակի հեռավորության ու համապատասխան նյութերի բացակայության պատճառով ուսումնասիրողներին անձանոթ մնացած՝ ՀՅԴ կազմակերպական կառույցի ու մանավանդ՝ նրա մարտական թևի ներկայացուցիչները:

Առաջինների շարքում բավական է հիշատակել ընդամենը մի քանի անուններ՝ Ռոստոմ, Համո Օհանջանյան, Ավետիս Ահարոնյան, Հարություն Շահրիկյան, Միմոն Վրացյան: Վերջիններս ղեկավար դեր են խաղացել կուսակցության մարտական-հեղափոխական գործունեությունն ուղղորդելու հարցում, ուստիև հայտնվել են լիժինների տեսադաշտում:

Սակայն ներկայացվող ընդհանրական դատական գործը է՛լ ավելի կարևոր սկզբնաղբյուր է մինչ օրս մույնիսկ մասնագետ-պատմաբանների համար անհայտ՝

* ՀՅԴ Մեծ դատավարության թղթածրարների հրապարակման գործընթացը մտնում է եզրափակիչ փուլ: Ներկա և հաջորդ համարներում «ՎԷՄ» հանդեսը ներկայացնելու է Ն. Լիժինի դատական որոշման մեջ ներառված ՀՅԴ մարտական կազմակերպության անդամների մի մասի անվանացանկը, որից հետո հրապարակվելու են մասնույն դատավարությամբ անցած գործերի ու մտավորականների գործերը: Դրանցից ընթերցողին առայժմ հայտնի է միայն Հովհաննես Թումանյանի թղթածրարը («ՎԷՄ», 2009, N 1): Խմբ.: Ընդունվել է տպագրության 15.09.2011:

Գ. (Թ) Կոստի, թիվ 3 (35) հուլիս-սեպտեմբեր, 2011

ՎԷՄ համահայկական հանդես

ցարական պաշտոնյաների ու դավաճանների ահաբեկմամբ զբաղված բազմաթիվ նվիրյալների մասին Օխրանայի հավաքած խիստ արժեքավոր տեղեկատվության համատեքստում: Վերջիններիս անսահման եռանդի և ինքնագոհության մասին վկայող փաստերը թույլ են տալիս բացահայտել գործիչների այն շրջանակը, որոնց միջոցով, Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին ՀՅԳ-ն կարողացավ դիմակայել ցարական վարչակազմի հարվածներին և կազմակերպել արևելահայության ինքնապաշտպանությունը:

Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նաև ընթերցողներին զգուշացնել, որ կուսակցական աստիճանակարգում ՀՅԳ գործիչներին լիժինների կողմից տրված անտեղի և անհասկանալի բնորոշումները, օրինակ՝ «գլխավոր անդամ» կամ՝ «ահաբեկիչների պետ» և այլն, շատ դեպքերում պետք է բացատրել ցարական քննիչների միտումնավորությամբ կամ էլ պարզ անգրագիտությամբ:

Ներկայացվող ընդհանրական որոշմամբ լիժինները նպատակ են ունեցել ի ցույց դնել մանավանդ՝ ՀՅԳ մարտական կազմակերպության ողջ «ահավորությունը»: Սակայն նման «ծառայողական ջանասիրությունը» ակամայից նպաստել է կուսակցության հզոր կառույցի առկայության՝ ակնհայտ փաստի ապացուցմանը:

Ստորև հրապարակվող որոշմամբ ցարական դատական մարմինները նպատակադրվել էին բացահայտել ՀՅԳ Արևելյան Բյուրոյի, «Ահաբեկչական գործադիր խորհրդի», կենտրոնական կոմիտեների, ենթակոմիտեների և խմբերի այն գործուն անդամների կազմը, որոնք կայսրության տարածքում զբաղվել են մարտական-հեղափոխական գործունեությամբ: Ընթերցողն ինքը կարող է համոզվել վերջիններիս պարզ «ահաբեկիչների» շարքը դասելու լիժինյան նպատակադրման սին լինելու մեջ, միաժամանակ հնարավորություն ստանալով առարկայական պատկերացում կազմելու իրենց կյանքը արևելահայերի ինքնապաշտպանության և արևմտահայերի ազատագրության գործին նվիրած մեծ թվով **խոնարհ հերոսների** մասին:

Ավագ Ա. Հարությունյան
Պալոմ. գիյր. թեկնածու

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF ARF (DASHNAKTSUTYUN)

The list of the ARF's military organization according to the court
decision

Avag A. Harutyunyan

ՈՐՈՇՈՒՄ

1909 թվական, մարտի 13-ից ապրիլի 20: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով Գատական Քենիչը, դիտարկելով իր վարած նախաքննությունը հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցություն հանցավոր ընկերակցության գործով, ԳՏԱՎ.

Որ 1908 թ. օգոստոսի 17-ի, հոկտեմբերի 28-ի և 1909 թ. փետրվարի 4-ի որոշումներում² մանրամասն դիտարկված են 1906-1907թթ. [ՀՅԳ] համագումարների [ընդհանուր ժողովների] կողմից հաստատված վերոնմանյալ «Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցության կանոնադրությունն ու ծրագիրը, և ցույց են տրված նրա կազմի մեջ մտնող բարձրագույն, միջին և ստորին կարգադիրչ ու գործադիր մարմինները՝ Ռուսական պետության մեջ դրանցից յուրաքանչյուրին ենթակա հակառակադրական գործունեության նպատակների նշումով (քննադիր գործի թերթեր 478-488, 1303, 1332, 4574-4606): Նշյալ կուսակցության բարձրագույն մարմիններին են պատկանում Թիֆլիսում գտնվող «Արևելյան Բյուրոն» և նրան կից գործող «Ահաբեկիչ-Մարմնի»³ գործունյա գործադիր ահաբեկչական խորհուրդը՝ ահաբեկիչների գլխավոր ջոկատով («ահաբեկման ջոկատ»), «ահաբեկում տարածող ջոկատ»), միջին օղակներն են՝ տասնմեկ կենտրոնական կոմիտեները Թիֆլիսում, Բաքվում, Ելիզավետպոլում, Երևանում, Բաթումում, Կարսում, Շու-

շիում, Ալեքսանդրապոլում, Վլադիկավկազում, Դոնի Նախիջևանում և Օդեսայում, յուրաքանչյուրին կից՝ մահվան դատավճիռների իրականացման համար ահաբեկիչների հատուկ ջոկատներով, վերջապես, ստորին մարմիններով՝ կոմիտեներ, ենթակոմիտեներ, խմբեր⁴ և արհմիություններ ու կազմակերպություններ:

Ռուսական պետության մեջ նշյալ կուսակցության բոլոր կոմիտեներն ավելի քան հարյուր հիսուն են⁵, ընդ որում՝ Ս. Պետերբուրգում կոմիտեն կոչվում է «Ուխտավայր», իսկ Մոսկվայում՝ «Եկեղեցի» (քննադիր գործի թերթեր 477-488, 1304-1332, 4574-4606 և 5204):

Նախաքննության տվյալներով, բացի նախորդ որոշումներում ցույց տրված այդ կուսակցության գործիչներից, միանգամայն բացահայտվել է Արևելյան Բյուրոյի, «Գործադիր ահաբեկչական խորհուրդի», կենտրոնական կոմիտեների, ենթակոմիտեների և խմբերի անդամների հետևյալ կազմը.

Ա. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈ.

ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ ԱՎԵՏԻՍ⁶ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Ղարիբ») – Թիֆլիսի հայկական Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: Դրանից զատ նա «Գործադիր ահաբեկչական խորհուրդի»⁷ անդամ է, և ինչպես երևում է 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ի կուսակցության շրջանային ժողովի սղագրական որոշումներից՝ նա այդ ժողովում կուսակցության անդամների հեղափոխական գործունեության, ծրագրի, ռուսական պետության մեջ կառավարող իշխանության

ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՆԱԿԱՆ

1011 հունիս-սեպտեմբեր, 2011 Գ. (Թ) Կոպրի, թիվ 3 (35) հունիս-սեպտեմբեր, 2011

ԿԵԼ համահայկական հանդես

1 Այս որոշումն ընդգրկված է քննադիր դատական գործի 16-րդ հատորում:
2 Նկատի ունի քննչական մարմնի որոշումները:
3 Անվանումը ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված, բայց խոսքն, անկասկած, ՅՅԳ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ ստեղծված «Տեռորական Գործոն Կոմիտեի» մասին է: Տես «Նիւթեր Դ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութեան համար», հատոր Գ., էջ 302:
4 Ըստ ՅՅԳ 3-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ 1904-1906 թթ. այս կառույցներն ունեին քանակական հետևյալ կազմը. խումբ - 7 անդամ, ենթակոմիտե - 5 խումբ (35 անդամ), կոմիտե - 5 ենթակոմիտե (175 անդամ), կենտրոնական կոմիտե - 5 կոմիտե (875 անդամ): Իսկ արդեն Վիեննայի (1907 թ.) Ընդհանուր ժողովից հետո պատկերն այսպիսին էր. ենթակոմիտե - 50 անդամ, կոմիտե - 200, կենտրոնական կոմիտե - 1000: Տես Տասնապետեան Դրաչ, Դ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական կառույցի հոլովոյթը, Պէյրուս, 1985, էջ 40:
5 Եթե հիմք ընդունենք լիժնյան այս պնդումը, ապա Ռուսաստանյան կայսրության տարածքում պետք է հաշվարկել ավելի քան 26.000 ՅՅԳ անդամ, ինչն, անշուշտ, չի համապատասխանում իրականությանը և վկայում է այն մասին, որ ՅՅԳ կազմակերպության անդամների ճնշող մեծամասնությունը այդպես էլ չէր բացահայտվել ցարական իշխանությունների կողմից:
6 Սհարոնյան Ավետիս Առաքելի (1866, Իզդիր-20.03.1948, Մարսել) – անվանի հասարակական-պետական գործիչ, նշանավոր գրող: 1907-1909 թթ. եղել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: 1909-1911թթ. ձերբակալվել է լիժնյան գործով: 1919-1920 թթ. եղել է ԴՀ Խորհրդարանի նախագահ, 1920 թ. որպես ԴՀ պատվիրակության նախագահ ստորագրել է Արի պայմանագիրը:
7 Նկատի ունի գործում նշվող ՅՅԳ Արևելյան Բյուրոյին կից «Ահաբեկիչ-Մարմնի» խորհուրդը:

դեմ պայքարի համար հայերի զինման հարցերի քննարկման առնչությամբ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել: Որպես կուսակցության բյուրոյի անդամի՝ Ահարոնյանի մասնակցությունը հաստատվում է Եղիգարովների⁸ գրասենյակում խուզարկությանը գտնված փաստաթղթերով, առաջին հերթին՝ «Հայ յեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի» շրջաբերականի մեքենագիր օրինակով, և [ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի] անդամ Ահարոնյանի ստորագրությամբ 1906 թ. նոյեմբերի 30-ից «Գործադիր ահաբեկչական խորհրդի» անդամ և «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից ահաբեկիչների ջոկատի գլխավոր կարգադրիչ Սաքո Մեղավորյանի անունով գրությամբ, որը վերաբերում է Մխիթարյանցի և Սևբուրակի կողմից ինքնակամ վերցված կուսակցական զենքերի, դաշույնների, փամփուշտների և այլնի ետ խլմանը: Երկրորդ, 1905-1906 թթ. զենքի զննման մասին [ՀՅԴ] «Դազախի» («Չականա») [Բարանա՞] շրջանի կուսակցական հաշվետվության գրառումներով, որտեղ նշվում է Ահարոնյանին տրված 2820 ռուբլի գումար (բնագիր գործի թերթեր 2312, 2342, 2334 հակ., 2349 հակ., 2386-2390, 3558-3561, 4497-4498, 5164 և հակ.):

ՕՆԻՋԱՆՅԱՆՑ ՀԱՄԱՉԱՊՊ⁹ (կուսակցական կեղծանունները «Համո»՝ որպես Բյուրոյի անդամ, «Մ-յան», «Մեեր» և «Մեերյան»՝ որպես կուսակցական քարոզիչ) – բժիշկ: [ՀՅԴ] Բյուրոյի անդամ, կուսակցության մեջ քարոզչական գործունեության պատասխանատու: 1905 թ. նոյեմբերի 13-ից առ 30-ը վերոնշյալ մատյանային որոշումներից¹⁰ հետևում է, որ նշյալ Օհանջանյանը («Համո» կուսակցական ծածկանունով) գործուն մասնակցությամբ

յուն է ունեցել ժողովում՝ պնդելով Կովկասին ինքնավարություն [տալու], դաշնային-ժողովրդավարական հանրապետության հիմնման, ռուսական կառավարության դեմ պատերազմ մղելու, զինման միջոցով կառավարության դեմ զանգվածների պայքարի ուժեղացման, հանրահավաքների կազմակերպման, նրանց ընթացքում այդ մասին քարոզելու վրա: 1906 թ. փետրվարի 28-ի [ՀՅԴ] կուսակցության [Արևելյան] Բյուրոյի հաշվետվության մեջ նշված է Օհանջանյանի կողմից այդ առթիվ 15 ռուբլի մուծման մասին: 1906 թ. հուլիսի 17-18-ի [ՀՅԴ] Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի որոշումներից հետևում է, որ նշյալ նիստում որոշվել է վարել ճշմարիտ հեղափոխական քարոզչություն Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի շրջանի հայկական դպրոցներում և այդ առթիվ Արևելյան Բյուրոյի միջոցով դիմել նրա անդամ «Մեերին»: Համաձայն այդ որոշման [ՀՅԴ Վլադիկավկազի] կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Արտաշես Չիլիգարյանի («Դարբին Ռուբեն»¹¹) կողմից նույն հուլիսի 19-ին [Արևելյան] Բյուրո՝ «Մեերյանին», հաղորդագրություն է առաքվել նշյալ շրջանի հայկական դպրոցների համար ուսուցիչ-քարոզիչների շուտափույթ ուղարկման մասին: Առգրավված հեռագրերով բացահայտվել է, որ Օհանջանյանը գործուն մասնակցություն է ունեցել «Միհրանի»¹² նկատմամբ [ՀՅԴ] կուսակցության մահվան դատավճռի իրականացման մեջ, քանզի «Միհրանի» զանվելու վայրի մասին հաղորդման հիման վրա պահանջել է նրա մասին տեղեկություններ կուսակցության այլ անդամների՝ Լեռնիդի (Թայիրյանի), «Արտավազի», «Մեղավորյանի» նման, կարգադրել է ահաբեկիչների ուղարկման և այլնի մասին:

8 Եղիգարովների մասին տես հետագա շարադրանքում:

9 Գ. Օհանջանյանի դատական գործի մասին մանրամասն տես «ՎԷՄ», 2009, հուլիս-սեպտեմբեր, թ. 2, էջ 144-170:

10 Նկատի ունի ՀՅԴ մարմինների որոշումները:

11 Անունը ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված, ինչը «Ռուբեն Դարբինյան» կեղծանունի կրճատված ու շրջված տարբերակն է:

12 Այսուհետ Միհրանի անունը չակերտներում է նշված: Միհրանի ահաբեկման փորձը տեղի է ունեցել 1907 թ. հունիսի 10-ին՝ Արմավիրում (Յուսիսային Կովկաս) համաձայն ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման: Սակայն նա սպանվել է 1910 թ. սեպտեմբերին 20-ամյա «Միշայի» (Դալի Դազարի) կողմից: Վերջինս ոստիկանության հետապնդումներից խույս տալով՝ ապաստանել է այդ ժամանակ Ռոստովում գտնվող Գ. Օհանջանյանի մտերիմ Ռուբինայի մոտ: Այստեղ տեղին է ներկայացնել Միհրանի մասին ՀՅԴ Վիեննայի Ընդհանուր ժողովի կողմից (մեկ ձեռնպահով) ընդունված որոշումը. «1. Համարել Միհրանի և իր գործակիցներու վարձուներ ծանր հանցանք կազմակերպության և նրա պաշտպանած թուրքահայ դատի դեմ և այդ հիման վրա ճանաչել նրանց արտաքսված Դաշնակցության շարքերից, 2. Հանձնարարել պատշաճ մարմնին կազմակերպության կանոններով նախատեսված պատիժին ենթարկելու Միհրանը և իր գործակիցները»: Տես Պատմագրություն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հտ. գ., ա. տ., ա. թ., էջ 128:

Այսպես, Օհանջանյանցի («Մեքայան») Թիֆլիսից Պյատիգորսկ՝ բժիշկ Մուրադովին [Մինաս Մուրադյան] 1907 թ. հունիսի 12-ի թ. 6120 հեռագրով և նույն ամսաթվով թ. 2173 հեռագրով՝ Մուրադովը, հաղորդելով «Միհրանի» առողջական վիճակի և նրա առողջացման մասին, խնդրում է «Մեքայանին» «Միհրանի» նկատմամբ [մահվան] վճռի իրականացումը նորից ի կատար ածելու համար ուղարկել [ՀՅԳ] Բաբվի կենտրոնական կոմիտեի փորձառու ահաբեկիչների: Օհանջանյանցը, Մուրադովից ստանալով հունիսի 14-ի թ. 2598 հեռագիրը [ՀՅԳ] Արմավիրի ենթակոմիտեին օգնություն ցուցաբերելու մասին՝ վերջինիս նոտ դրամի և ահաբեկիչների բացակայության պատճառով, նույն ամսվա 15-ի թ. 7628 հեռագրով Մուրադովին տեղեկացրել է, որ կարգադրություններն արված են, իսկ Մուրադովը նույն ամսաթվի թ. 2785 հեռագրով խնդրում է Օհանջանյանցին հաղորդել ահաբեկիչների մեկնելու օրվա մասին, որպեսզի նրանց դիմավորի Պյատիգորսկի կայարանում: Հունիսի 25-ի և հուլիսի 4-ի թթ. 12755 և 20001 հեռագրերով Օհանջանյանցը կարգադրում է Ս. Պետերբուրգի [ՀՅԳ] տեղական կոմիտեի անդամ [Դավիթ] Չավրիսին, որպեսզի վերջինս իր կարգադրությունը փոխանցի [Պետական] Դումայի և կուսակցության անդամ Սաղաթելյանին¹³, ձեռնպահ մնալ նոր հեղափոխական «Անջատականներ»¹⁴ կուսակցության հետ միավորվելու առթիվ փոխզիջումից և բանակցություններից, ինչը պետք է լինի ողջ [ՀՅԳ] կուսակցության ժողովի քննարկման առարկան: 1907 թ. օգոստոսի 9-ի, 10-ի և 11-ի թթ. 1232, 1549 և 1594 հեռագրերում [ՀՅԳ]

Բաթումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Արմեն Նավյանը հաղորդում է Օհանջանյանցին, որ «Միհրանը» եղել է Նովոռուսիյսկում, ապա մեկնել է Յաթա, և անհրաժեշտ է կարգադրել նրա նկատմամբ վճռը իրականացնել հետևյալ հասցեով. «Յաթա, շուկա, Արմենակին ...»¹⁵: Այդպիսի հաղորդումների հիման վրա Օհանջանյանցը նույն ամսի 15-ի թ. 6546 հեռագրով կարգադրություն է հղում Բաբու, որպեսզի Լևոն Թադևոսյանը անմիջապես այդ նպատակի համար ուղարկի Վարդան Աբումանյանին, դրանից բացի՝ նույն թվի հունիսի 8-ի և 14-ի թթ. 700 և 1138 հեռագրերով Երևանից՝ անհայտ մեկից, [ՀՅԳ] կուսակցության [Արևելյան] Բյուրոյի հասցեով («Ժայռ»-ի¹⁶ խմբագրություն) Օհանջանյանցին խնդրում են ուղարկել ինչ-որ կուսակցական թղթեր: 1907 թ. հոկտեմբերի 7-ի ուղարկման պատրաստված և ուստիկանության կողմից ազգրավված նամակում [ՀՅԳ] Դոնի Նախիջևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Նոր կյանք»¹⁷ հայկական թերթի խմբագիր Ղարազյուլյանը (Խաչե=Խլեբնիկով)¹⁸ հաղորդում է Օհանջանյանցին և կուսակցության անդամ Աբովյանին 1907 թ. դեկտեմբերին և 1908 թ. հունվարին Դոնի Ռոստովում և Ս. Պետերբուրգում նախատեսվող կուսակցական ժողովների մասին (քննադիր գործի թերթեր 475, 909, 1011 հակ., 1012 հակ., 1015 հակ., 1021, 1035 հակ., 1036, 1036 հակ., 1064 հակ., 2340-2343 հակ., 2364, 3599, 3685,3698, 3602 հակ., 5148-5149, 5154-5157, 5160-5164 հակ., 5198, 5203-5204 հակ.):

ՉՈՐՅԱՆ ԱՏԵՓԱՆ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Ռոստոմ», «Ռոստոմյանց»): Լինելով [ՀՅԳ- Արևելյան] Բյուրոյի¹⁹ անդամ՝ նա

13 Դովհաննես Չակոբի Սաղաթելյան (1871-1936) – 2-րդ և 3-րդ Պետական Դումաների պատգամավոր: 2-րդ Պետական Դումայում գործող հինգ պատգամավորներից երեքը՝ Զ. Սաղաթելյան, Ս. Տիգրանյան, Զ. Տեր-Ավետիսյան, ԳՅԳ ընտրյալներն էին: Չետազայում եղել է Ռուսական կամավորական բանակի և Կուբանի կառավարության մոտ ԳՅ ներկայացուցիչը:

14 Նշյալ ժամանակահատվածում ԳՅԳ-ից տարանջատվել էին երկու ծայրահեղ թևերի ներկայացուցիչները՝ ձախ-անջատականները Լևոն Աթաբեկյանի և Արսեն Ամիրյանի (Մրավյան) ղեկավարությամբ (տես Վահե, Անջատուածները, «Յառաջ» գրադարան մատ-շար, N 47, Թիֆլիս, տպ. «Չերմես», 1907, 43 էջ) և աջ-ազգայնականները՝ խմբապետ Միհրանի գլխավորությամբ: Առաջինը շուտով վերածվեց առանձին ձախիկ-սոցիալիստական կուսակցության, իսկ երկրորդը՝ հակադաշնակցական աղանդի, և, ի վերջո, իր առաջնորդի պատուհասումից հետո մարեց:

15 Այսպես է տեքստում:

16 «Ժայռ» հասարակական, քաղաքական, տնտեսական օրաթերթը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1907-1908 թթ.: Խմբագիր-հրատարակիչը Սամսոն Ղազարյանն էր, ապա՝ Արշակ Ղազարյանը:

17 «Նոր կյանք» գրական և քաղաքական շաբաթաթերթը հրատարակվել է Նոր-Նախիջևանում 1906-1907 թթ.: Խմբագիրը Գր. Անուխյանն էր, ապա՝ Զ. Խարազյուլյանը:

18 Ծիշողը՝ Դովհաննես Խարազյուլյան:

19 Այսուհետ Բյուրո ասելով՝ դատական գործում նկատվում է առնվում միայն Արևելյանը:

կուսակցության ղեկավարներից մեկն է: Երևանում կուսակցական գործերի վիճակի մասին Բյուրոյի անդամներին «Ֆար-Շաք»²⁰ ստորագրությամբ [ՀՅԳ] Երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամի 1906 թ. օգոստոսի 2-ի նամակում նշվում է այդ գործերի առթիվ «Ռոստոմի» կարգադրության և այդ կապակցությամբ՝ «Մուշեղին» «Ռոստոմի» հանձնարարության մասին: Ստեփան Ջորյանը 1907 թ. օգոստոսի 23-ի Թիֆլիսից Երևան N 10567 հեռագրով այժմ հանգուցյալ, Երևանի կոմիտեի անդամ Մուրեն Այվազյանին հրահանգում էր կուսակցական գործերով անհապաղ Թիֆլիս ուղարկել Բաթումի կենտրոնական կոմիտեին կից ահաբեկիչների և զինվորների պետ «Հաջի Հակոբին» (Հաջի Մուղղուսի Հակոբ Ավետիսյան), իսկ օգոստոսի 28-ի Նոր-Բայազետ հղած N. 1297 հեռագրով նա պահանջում էր, որպեսզի կուսակցության անդամ Հովհաննես Յուսուֆյանն անհապաղ ժամանի Թիֆլիս (բնագիր գործի թերթեր 1022, 1023, 2342, 2343 հակ., 3882 հակ., 4498):

ՇԱՀԻԿՅԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՎԱՆԻ

[Հովհաննեսի]²¹ (նույն ինքը՝ Շահիկյան, կուսակցական ծածկանունը՝ «Պարթև») – Արևելյան Բյուրոյի գլխավոր անդամ և «Գործադիր ահաբեկչական խորհրդի» («Ահաբեկիչ-Մարմին») ու Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Նրա կարգադրությամբ Բյուրոյի անունից, մահվան սպառնալիքի տակ, հարուստ հայերից մեծ չափերի հարկադիր դրամահավաքներ են կատարվել: 1906 թ. նա կուսակցության այլ անդամների հետ Ռոստով, Դոնի Նախիչևան և Արմավիր քաղաքներում մեծահարուստ հայ առևտրականներից մեծ չափերի դրամահավաք է կատարել: Նույն թվի հուլիսին կուսակցության Բյուրոյի պահանջով 10.000 ռուբլի հանձնելու առաջարկը մերժելու համար Արմավիրում նրա կարգադրությամբ, նրա իսկ ահաբեկիչների կողմից սպանվել է տեղի վաճառական Վասիլի Շահնազարովը: 1907 թ. օգոստոսի 18-ին ահաբեկիչների ջոկա-

տի պետ Համբարձում Աղաջանյանը («Կարո»), ում «Ահաբեկիչ-Մարմնի» կողմից հանձնարարվել էր Յալթայում «Միհրանի» նկատմամբ մահապատիժ իրականացնել, Յալթայից Բաքու, Շահիկյանին N 4079 հեռագրով հաղորդել է երկու ահաբեկիչների անհապաղ Յալթա ուղարկման մասին, քանի որ հարմար առիթ էր ստեղծվել նշյալ մահապատժի իրականացման համար, իսկ օգոստոսի 25-ի N 5736 հեռագրով խնդրել էր Շահիկյանին ուղարկել 300 ռուբլի նշյալ մահապատժի իրականացման հետ կապված ծախսերը հոգալու համար, և օգոստոսի 28-ի N 1605 հեռագրով Շահիկյանը Յալթա «Կարոյին» նշյալ նպատակի համար ուղարկել է այդ գումարը: 1906 թ. հուլիսի 24-ին «Պարթև» ստորագրությամբ Արմավիրից Թիֆլիս ուղարկված նամակից երևում է, որ Շահիկյանը նշյալ ժամանակ Արմավիրում կուսակցության բյուրոյի օգտին իրականացրել է ավելի քան 40.000 ռուբլի դրամահավաք, որից 5.000 ռուբլի Ազով-Դոնյան հողային բանկի միջոցով փոխանցվել է Թիֆլիս Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանի անունով բյուրոյին հանձնելու համար, իսկ մնացածը փոխանցվել է «Գագիկ» անունով կուսակցության անդամին (բնագիր գործի թերթեր 475 հակ., 476, 1020, 1208 հակ., 2341 և հակ., 2344, 2355 հակ., 2365, 2498, 3549 հակ., 3550 և 4479):

ԲԱՍՏՐԱՆՁՅԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ

(կուսակցական ծածկանունը՝ «Գարո») – լեռնային ինժեներ, Արևելյան Բյուրոյի պահեստային²² անդամ, Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և ողջ կուսակցության ահաբեկիչների գլխավոր ղեկավարներից մեկը: 1907 թ. հուլիսի 14-ին N 593 հեռագրով Ելիզավետպոլի կոմիտեի անդամ և ահաբեկիչների ղեկավար «Շահենը» Թիֆլիս՝ Բաստրանջյանին, կուսակցական «Խարիսխ» թերթի հասցեով հաղորդել է, որ կուսակցության համակիրները իր ցանկությանը հակառակ իրեն թույլ չեն տալիս տեղեկացնել նրան, իսկ հուլիսի 21-ի N 8853 հեռագրով Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ

20 Դավանաբար, պետք է լինի «Ֆար-Ֆատ» - Սարգիս Օհանջանյան:

21 Գարուբյուն Շահիկյանը («Լիթրա», «Ատոմ») (1860-1915) – ԶՅԴ անվանի գործիչ, հրապարակախոս: Ծնվել է Շապին Գարահիսարում: ԶՅԴ Արևելյան Բյուրոյի անդամ, զարգափարախոս, մի շարք գրքերի հեղինակ: Մեծ եղեռնի զոհ:

22 Արմեն Գարո (Գարեգին Փաստրնաճյան) (9.02.1872, Կարին-23.03.1923) – հայ ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ: 1894 թ. անդամագրվել է ԶՅԴ-ին: «Բանկ Օտոմանի» գործողության ղեկավարներից: 1905-1906 թթ. Թիֆլիսի հայության ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: 1920թ. եղել է ԶԳ դեսպանը ԱՄՆում, ապա «Նեմեսիս» գործողության պատասխանատու մարմնի ղեկավարը:

23 Այսպիսի ձևակերպումը դատական քննիչներինն է, քանի որ դաշնակցական գրականության մեջ կիրառվում է «փոխանդամ» հասկացությունը:

Արտեմ Թախիրյանը Բաստրմաշյանին կուսակցական գործերով անհապաղ հրավիրում էր ժամանել Թիֆլիս: 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ի վերոնշյալ կուսակցական շրջանային ժողովի սղագրական որոշումները վկայում են, որ Բաստրմաշյանը («Գարո») ներկա է եղել այդ ժողովին որպես պատգամավոր: Նա ժողովում զեկուցել է, որ ընկերակցության մյուս անդամների հետ «Դաշնակցություն» կուսակցության համար զեկերի ձեռքբերման միջոցով է եղել և ժողովներում ապացուցել է, որ ռուսական կառավարության դեմ պայքարի համար հարկավոր է թաթար բնակչության շրջանում հեղափոխական քարոզչություն մղել և հայերին համախմբված զանգվածներով հավաքել, դրանով Անդրկովկասը ապագա դաշնության [ֆեդերացիա] համար պատրաստելով, և որ կառավարության դեմ պայքարի համար հարկավոր է համապատասխան հեղափոխական մարտավարություն ընտրել և ուժերը մատակարարաստել, որպեսզի բռնապետության [ռեակցիա] հարվածներին ի գործ լինեն հակադարձել (բնագիր գործի թերթեր 1016 հակ., 2200, 2325, 2325 հակ., 2343 հակ., 2359 հակ., 5131, 5136, 5146 հակ., 5155 հակ., 5160):

ՄՈՒԲԱԳՈՎ ՄԻՆԱՍ ԻՎԱՆԻ (Մուրադյան)²⁴ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Մյուռույան»), «Միմոնյանց», «Արա») – բժիշկ, Բյուրոյի գլխավոր անդամներից մեկը: Նրա միջոցով Կովկասում «Դաշնակցություն» կուսակցության բոլոր կոմիտեները կապվել-հաղորդակցվել են նույն կուսակցության արտասահմանյան հայկական հեղափոխական կոմիտեների հետ: 1905-1907 թթ. նա Թիֆլիսում եղել է կուսակցական «Երկիր» թերթի խմբագիրը և ողջ կուսակցության գլխավոր զանձապահը, այնպես որ նրա տրամադրության ներքո 1905-1907 թթ. գտնվել է 2.000.000 ռուբլի²⁵ կուսակցական գումար: 1905-1907 թթ. նա Պետական Դոմայի և «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ Իվան [Հովհաննես] Մաղաթելյանի հետ [միասին] «Դաշնակցություն» կուսակցության հին ներկայացուցիչների²⁶ հետ

պայքարի ժամանակ, որպեսզի վերջիններիս գրկի հայ բնակչության շրջանում գործելու հնարավորությունից, կուսակցական գումարների օգնությամբ հասավ նրան, որ Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեն Ռուսաստանում կուսակցության բոլոր կոմիտեների նկատմամբ սկսեց ղեկավար դեր խաղալ, իսկ հին կուսակցության ներկայացուցիչներն իրար հետևից այդ [Թիֆլիսի] կենտրոնական կոմիտեի վճռով ահաբեկվեցին: 1907 թ. մայիս-օգոստոս ամիսներին ք. Պյատիգորսկում գտնված ժամանակ բժիշկ Մուրադովը գլխավոր դեր է խաղացել հին կուսակցության ներկայացուցիչներ «Միհրանի», Խեչո Մուխթարովի, Վարդապետյանի և այլոց նկատմամբ մահապատժի իրականացման գործում, ովքեր փախել էին Թիֆլիսից՝ այդ առթիվ անելով համապատասխան կարգադրություններ, Բյուրոյին հաղորդելով գործի վիճակի մասին և ահաբեկչության անհապաղ իրականացման համար գումար և ահաբեկիչներ պահանջելով: Նրա միջոցով են այդ գործով իրենց հեթոքին ընթացել Բյուրոյի բոլոր կարգադրությունները: Մահապատժների իրականացման միջոցների ձեռնարկման մասին նրան հաղորդել են ահաբեկիչների ղեկավարները և կոմիտեների անդամները և այդ առթիվ նրանից հանձնարարություններ հարցրել: Չնայած ձեռնարկած բոլոր միջոցներին, Արմավիրում 1907 թ. հունիսի 10-ին ծուղակից ահաբեկիչները սպանեցին միայն Խեչո Մուխթարովին և Անդրեաս Վարդաանովին²⁷, իսկ «Միհրանին» միայն ծանր վիրավորեցին: Վերջինս իր մերձավորների օգնությամբ հաջողեց Արմավիրից թաքնվել Պյատիգորսկում, ուր բժիշկ Մուբոտինի միջոցով տեղավորվեց հիվանդանոցում: Այդ մասին հաղորդվեց Թիֆլիսի Բյուրոյին և վերջինս բժիշկ Մուրադովից հուլիսի 12-ի N 6120 հեռագրով պահանջեց հաղորդել «Միհրանի» գտնվելու վայրի մասին: Նույն օրը N 2173 հեռագրով Մուրադովը, Բյուրոյին հաղորդելով, որ «տուժել է «Միհրանի» ուսը, փորը, ազդրը և կա հույս նրա առողջացման», խնդրում էր «Միհրանի» նկատմամբ նոր մա-

24 Բժիշկ Մինաս Մուրադյանը (Մուրադով) դեռևս 1890-ականներից զբաղվել է Մոսկվայից ու Ռուսաստանի այլ քաղաքներից զեկերի տեղափոխման գործով: Տես Խուդինյան Գևորգ, ԴՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 338:

25 Եթե Ն. Լիժինի բերած այս թիվը իրականության հետ թեկուզ հեռավոր կապ անգամ ունենա, ապա արդեն իսկ հնարավոր է ճշտավոր պատկերացում կազմել ԴՅԻ հնարավորությունների և գործունեության ծավալների վերաբերյալ:

26 Նկատի ունի այսպես կոչված՝ անջատականներին և միհրանականներին:

27 Պետք է լինի Վարդեթայան:

հասպատժի իրականացման համար ուղարկել Բարվի կենտրոնական կոմիտեին կից փորձառու ահաբեկիչների («Ոսկանապատի որդիներին»)։ Մուրադովը, նկատի ունենալով Նորավանհի²⁸ ենթակոմիտեի նախագահ Արամ Չինչինյանի հեռագիրը, հունիսի 14-ին N 2598 հեռագրով Բյուրոյին խնդրում էր Արմավիրի ենթակոմիտեին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ, քանի որ նա գուրկ էր դրամական միջոցներից և ահաբեկիչներից։ Հունիսի 15-ին [Մուրադովը] Բյուրոյից ստացավ N 7628 հեռագիրը, ուր ասվում էր, որ «կարգադրություններն արված են» և «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից ահաբեկիչների ղեկավար «Արտավազդի» կողմից հաղորդվել է «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից ահաբեկիչների կարգադրիչ և պետ Սաքո Մեղավորյանին՝ անհապաղ Արմավիրի ենթակոմիտեին դրամ և ահաբեկիչներ ուղարկել։ Իմանալով այդ մասին, Մուրադովը նույն օրը N 2785 հեռագրով Բյուրոյին խնդրում էր հայտնել նրանց մեկնելու օրվա վերաբերյալ՝ նշելով անգամ գնացքի համարը, որում պետք է մեկնեին և ուղարկել դրամ, քանի որ «Միհրանն» արդեն առողջանում է և սկսում կուսակցության դեմ քարոզչություն մղել։ Հունիսի 16-ին Պյատիգորսկ ժամանեցին ահաբեկիչները՝ նոր ղեկավար Համբարձում Աղաջանյանի («Կարո») գլխավորությամբ, իսկ հունիսի 17-ի N 8755 հեռագրով «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից խորհուրդը հայտնեց Մուրադովին, որ Թիֆլիսից փախել է ահաբեկչության ենթակա «Միհրանի» եղբայր «Հաբեթը», ում հարկավոր է հսկել Պյատիգորսկի կայարանում։ Ահաբեկիչների ղեկավար անդամ Լեոնիդ Թայիրյանի 1907 թ. հունիսի 20-ի նամակից երևում է, որ Մուրադովին հրահանգվել է ինչ գնով էլ լինի ի կատար ածել «Միհրանի» և նրա եղբայր Հաբեթ Վարդերեսյանի նկատմամբ մահապատժի վճիռը։ Երբ օգոստոսի 1-ին «Միհրանը» Վարդերեսյանի, իր քույր Չարուհի Ղազանջյանի և զարմիկ Գասպարի հետ Եկատերինոդարի ու Նովոռուսիյսկի վրայով փախավ Յալթա, նրան հետևեց ահաբեկիչների ջոկատը բժիշկ Մուրադովի գլխավորությամբ։ Վերջինս օգոստոսի 1-ի Պյատիգորսկից՝ Արմավիր N 62 հեռագրով Արմավիրի ենթակոմիտեի նախագահ Չինչին-

յանին հանձնարարում էր, որպեսզի նա եղբոր և ընտանիքի հետ փախած «Միհրանի» դեմ ահաբեկիչների հետ միջոցներ ձեռնարկի։ «Միհրանին» հետևելու համար ուղարկվել էր «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից ջոկատի ավագ ահաբեկիչ Խաչատուր Ամիրի Կևորկովը (Խեչո)։ Բայց Խեչոն օգոստոսի 11-ին Նովոռուսիյսկում ձերբակալվեց։ Այս անգամ ուղարկվեց «Կարոյի» խումբը, որը Նովոռուսիյսկում «Միհրանին» չգտնելով՝ մեկնեց Յալթա։ Սակայն վճիռն ամբողջությամբ չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ «Միհրանի» զարմիկ Գասպար Նազարովի սպանությունից հետո՝ օգոստոսի 27-ին «Կարոյի» գլխավորած խումբը ձերբակալվեց։ Այդ նույն ժամանակ ոստիկանությունը հայտնաբերեց, որ ք. Թիֆլիսում գործող «Հերմես» տպարանը իրենից ներկայացնում է նշյալ կուսակցության զաղտոնիչ²⁹ կուսակցական տպարան և վերջինիս անդամներ, տպարանի սեփականատերեր Բուրուդովը, Արծրունին, Մուրադովը և այլք շտապեցին լուծարել գործերը և հանձնել նոր սեփականատեր Սերգեյ Եղիզարովին։ Դրանից գատ, Խեչո Կևորկովի հուշատետրում նշվում է բժիշկ Մուրադովի կողմից կուսակցության կարիքների համար 450 ռուբլու տրամադրումը, իսկ Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի 1906 թ. հաշվետվությունից երևում է, որ բժիշկ Մուրադովին («Մրմուռ») և «Արեսնին» կուսակցական գործերով Վլադիկավկազ և Պյատիգորսկ գնալու համար Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեին տրվել է 35 ռուբլի 90 կոպեկ ծախսի գումար։ 1906 թ. մարտի 27-ին, այն ժամանակ, երբ ահաբեկիչների ջոկատի պետ Ալեքսանդր Շարաֆյանը Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի կողմից զենք գնելու համար Աբրահամ Չիլիխովին ուղարկել էր 2.500 ռուբլի, բժիշկ Մուրադովն էլ այդ նույն ժամանակվա համար նույն անձին Թիֆլիսից կուսակցության Բյուրոյից N 766/3003 փոխանցումով նույնպես ուղարկել էր 2.500 ռուբլի (բնագիր գործի թերթեր 470-471, 475, 655, 666, 824 հակ., 826-827, 908-910, 1011, 1019, 1208 հակ., 2022, 2027, 2181 և հակ., 2202 հակ., 2325, 2326 և հակ., 2337, 2343 հակ., 2352, 2358 հակ., 2365, 2372, 4414 հակ., 4898 և 4960)։

28 Նորավանդ Գյուլսիսային Կովկասում գտնվող Արմավիր քաղաքի ԳՅԳ ենթակոմիտեի էր։

29 Այսուհետ «զաղտոնի» բառը ռուսերեն «կոմսպիրատիվ» բառի թարգմանության տարբերակ ենք ընդունել, սակայն այն ունի նաև «ընդհատակյա» իմաստը։

Բ. «ԱՆՎՐԵՆԻՉ-ՄԱՐՍԻՆ» ԳՈՐԾԱԳԻՐ ԱՆՎՐԵՆԻՉԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ԱՆՎՐԱՆԵՐ

ԳՈՒՍԱՆ³⁰ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Ղարաբաղցի Նիկոլ» – նավթարդյունաբերողների համագումարի խորհրդի ծառայող, Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և վերջինիս կողմից «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից խորհրդի անդամ, կուսակցության ահաբեկիչների գլխավոր պետ: 1907 թ. սեպտեմբերից դեկտեմբեր նրա կողմից կուսակցության Բյուրոյի հանձնարարականով ք. Եկատերինոդար է գործուղվել Աղամալովի գլխավորած ահաբեկիչների ջոկատը՝ Եկատերինոդարի բանտից «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից ջոկատի ավագ ահաբեկիչ, վերոնշյալ Խեչո Ամիրի Կուրկովի ազատման համար, այդ նպատակով հատկացնելով 10.000 ռուբլի, ինչի արդյունքում կաշառքի շնորհիվ վերջինս 1907 թ. նոյեմբերի 26-ին փախել է նշյալ բանտից (բնագիր գործի թերթեր 2349 հսկ., 2365-2366, 2372):

ՄԵՆՎԱԿՈՐՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ³¹ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Մաքո») – «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից խորհրդի անդամ և նշյալ խորհրդին կից ահաբեկիչների պետ ու գլխավոր կարգադրիչ: Խեչոյի հուշատետրի համաձայն՝ նա համարվել է կուսակցության անվանի անդամ, իսկ նրա կողմից և նրա անունով ուղարկված 1907 թ. հեռագրերից երևում է, որ նա Թիֆլիսից ղեկավարել է «Միհրանի», և այլ անձանց նկատմամբ վճիռների իրականացումը: Այսպես, 1907 թ. հունիսի 11-ի N 5516 հեռագրով նա Թիֆլիսից Դոնի Ռոստով՝ «Արաքս» զինատուն կոմսպիրատիվ հասցեով հրահանգել է մի ահաբեկիչ գործուղել Արմավիր, իսկ հունիսի 15-ի N 7629 հեռագրով «Արտավազը» խնդրում էր Մեղավորյանին ահաբեկիչների հետ Բաքու մեկնել և Արմավիրի ենթակոմիտեին օգնել դրամով: Հուլիսի 9-ի N 3427 հեռագրով Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ Փամբուկյանը տեղեկացնում էր Ղարաբաղյանի կոմիտեի անդամ Նարաբաղյանին կուսակցական գործերով Մեղավորյանի անհապաղ մեկնման մասին, նշելով, որ «Մուշեղի» նկատմամբ ահաբեկչական ակտը նախատեսված է

հաջորդ օրը («իսկ Մուշեղի գործը նշանակված է հաջորդ օրը»): Օգոստոսի 9-ի N 131 հեռագրով Թիֆլիսից Մեղավորյանը կուսակցական զինապահեստների վարիչ Հաջի Լևոնին Ախալցխա է կանչում: Օգոստոսի 4-ի N 1689 հեռագրով Մեղավորյանը բժիշկ Մուրադովին խնդրում էր հրամայել ահաբեկիչների դեկավար «Կարոյին», որպեսզի նա «Միհրանի» և նրա ազգականների նկատմամբ կուսակցության մահավճիռը իրականացնելու համար ավագ ահաբեկիչ Խեչո Կուրկովին ուղարկի ք. Նովոռոսիյսկ, իսկ «Կարոն» օգոստոսի 10-ի N 1306 հեռագրով Մեղավորյանին խնդրում էր հաղորդել կուսակցության անդամներ Վարդանի և Էլմասյանի հասցեները: Օգոստոսի 13-ի N 1875 հեռագրով «Կարոն» հաղորդում էր Մեղավորյանին նշյալ Խեչո Կուրկովի ձերբակալման մասին: Մեղավորյանի այդ կուսակցական գործունեությունը հաստատվել է և այլ գրավոր փաստաթղթերով: Այսպես, 1906 թ. նոյեմբերի 30-ին Արևելյան Բյուրոյի անդամ Ահարոնյանը Բյուրոյի կնիքով հանձնարարական է ուղարկել Մաքո Մեղավորյանին նրա կողմից Մխիթարյանցից և Սևբուրակից կուսակցական զենքը հետ վերցնելու մասին: 1907 թ. մարտի 14-ին բժիշկ Մնացականյանցը դիմել է Մեղավորյանին՝ խնդրելով իրեն Գոֆանի օկրուգում կուսակցական բժիշկ նշանակել, իսկ «Անմեղյան», «Անմեղավոր», «Մեղավոր», «Արտավազան» (Մաքո Մեղավորյանի կուսակցական ծածկանունները) գրառմամբ գրությունները Թիֆլիսում, Երևանում, Ղարաբաղյանայում կուսակցական պահեստների վարիչներ «Լիպարիտի», «Արարոյի» և «Քեռու» անուններով վկայում են զենքի, ռումբերի, դաշույնների, վառոդի, փամփուշտների հսկայական քանակի մասին, որ ստացվել են 1906-1907 թթ. Մեղավորյանի տրամադրության տակ՝ իր հրամանատարությամբ գործող ջոկատի զինման համար: Դրանից գատ, Կարսի և Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեների հաշվետվություններից երևում է, որ 1906 թ. հուլիսի 2-ին Կարսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ղարաբաղյան Մեղավորյանին է հանձնել 788 ռուբլի 04 կոպեկ կուսակցական գումար, իսկ

30 Նիկոլ Դուման (Սիկողայու Տեր-Յովհաննիսյան) (12.01.1867- 23.09.1914) – ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ: Խամասորի արշավանքի մասնակից: 1905-1906 թթ. եղել է Երևանի նահանգի ինքնապաշտպանության ղեկավար:

31 Խոսքը Սևբարեցի Սաքոյի մասին է: Տեղի է ունեցել նրա «Անմեղյան» կամ «Անմեղ» կեղծանվան շփոթումը ազգանունի հետ: Բնականաբար տեղեկությունները վերաբերում են 1906-1907 թթ., այսինքն Երևանում 1908 թ. Սաքոյի հանկարծախա մահվանը նախորդած տարիներին:

նույնքերի 29-ին՝ 200 ռուբլի (բնագիր գործի թերթեր 475, 826 հակ., 1010 հակ., 1012 հակ., 1015 հակ., 1018 և հակ., 1021-1022, 1026 հակ., 2206-2207, 2312, 3524, 2326, 2349 հակ., 2364, 3540 և հակ., 2382 հակ., 3576, 3581, 3585, 3588, 3592-3595, 3602, 3605, 3608-3616, 3574, 3576, 3589-3592, 3596 և հակ., 3603-3608, 3611, 3616 և 4498):

ՄՈՒՐԱԳ³² – «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից խորհրդի անդամ և կուսակցական զենքի պահպան: Գատելով Բյուրոյի հաշվետվություններից՝ 1906-1907 թթ. նրա մոտ պահպանության տակ է գտնվել զենքի, ատրճանակների, փամփուշտների, վառողի և այլնի մեծ քանակություն: Դրանից զատ, ըստ նույն հաշվետվության, 1906 թ. նրան կուսակցական կարիքների համար հանձնվել է 1338 ռուբլի, իսկ ծախսվել է 1070 ռուբլի (նրա մոտ 2349 հակ., 2354, 2385-2386, 3555-3561 հակ., 2386-2390, 3592 հակ., 3610):

ՄԵՊՈՒՀ³³ – «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից խորհրդի անդամ: 1906-1907 թթ. Կորյունի [վարդապետ] հետ եղել է Ելիզավետպոլի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Հաշվետվություններից երևում է, որ 1906 թ. հոկտեմբերի 19-ին Արևելյան Բյուրոյի կողմից նա Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Սարգիս Մանասյանցին³⁴ կուսակցական կարիքների համար փոխանցել է 500 ռուբլի, իսկ օգոստոսի 30-ին՝ Մեղավորյանի հանձնարարականով, Երևանի կենտրոնական կոմիտեին կից ահաբեկիչների պետ «Արսենը» Մեգաուիին պահպանության է հանձնել կուսակցական զենք (բնագիր գործի թերթեր 2349 հակ., 2354 հակ., 3546-3547 հակ., 3592 հակ., 3599 հակ. և 4497):

Գ. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ, ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԵՎ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԱՆՊԱՄՆԵՐ

ՇԱՀՆԱԶԱՐՈՎ ԱՐՄԵՆԱԿ ՆԻԿՈԼԱՅԻ

– ուսանողական կազմակերպության անդամ: «Խեչո» գրքույկով³⁵ կուսակցության անդամ: Արմավիրի ենթակոմիտեի նախագահ Արամ Չինչինյանի 1907 թ. հունիսի 18-ի N 1603 գաղտնի հեռագիրը Նախիջևան-Երևանսկի³⁶ Շահնազարովին՝«հաղորդել հանգուցյալի եղբոր սպանության մեջ ահաբեկիչ Խաչատուր Ասլանյանցի մասնակցության վերաբերյալ» (բնագիր գործի թերթեր 475, 825, 1563 և 2360):

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՎԱՀԱՆ ՍԱԿԱՐԻ

– բժիշկ, Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Ըստ «Խեչոյի» (Խաչատուր Կուրդկով) հուշատետրի նշվում է որպես անվանի կուսակցական գործիչ: Թիֆլիսում կուսակցական գաղտնի «Հրեմես» տպարանի բաժնետերերից, ինչի մասին վկայում է կուսակցության անդամ Առաքելյանի՝ Թիֆլիսից 1907թ. հուլիսի 28-ի N. 14121 հեռագիրը Պյատիգորսկ՝ բժիշկներ Բուդոլովին և Արծրունուն նշյալ տպարանի լուծարման առթիվ (բնագիր գործի թերթեր 475, 1014 հակ., 1028 հակ., 2321, 2337, 2360 հակ.):

ԱՐՈՎՅԱՆ ԼԵՎՈՆ ՎԱՐԳԱՆԻ³⁷

ազնվական, Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Կուսակցական «Խարխախ», «Ժամանակ», «Ժառ», «Երկիր» և այլ թերթերի աշխատակից: Նրա գաղտնի «Թիֆլիս, փոստարկղ N 23» հասցեն հայտնաբերվել է Արմավիրի ենթակոմիտեի նախագահ Չինչինյանի մոտ: «Հովիվ» (Նալբանդի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ղարազյոզյան) ստորագրությամբ 1907թ. հոկտեմբերի 7-ի նամակը

32 Սեբաստացի Մուրադ (Խրիմյան) (1874, գ. Կովտուն, Սեբաստիա-4.08.1918) – հայ ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ: 1905-1906 թթ. Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության մասնակից: Ջոհվել է Բաքվի հերոսամարտի օրերին:

33 Մեգաուի (Արշակ Ներսիսյան) (1872-1940) – ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ: 1904 թ. Սասունի ապստամբության և կամավորական շարժման մասնակից: ԳՂ Խորհրդարանի անդամ:

34 Մանասյան Սարգիս (?-1920) – ԳՂ նշանավոր գործիչ: Ծնվել է Չարդախլուում: Լիժնյան գործով ձերբակալվել է Ռոստովի բանտում, ապա դատապարտվել տաժանակիր աքսորի մինչև 1916 թ.: 1918թ. մայիսին մասնակցել է Ղարաբլիխայի հերոսամարտին: 1920 թ. որպես ԳՂ լիազոր մեկնել է Դիլիջան բանակցելու բոլշևիկների հետ, սակայն ձերբակալվել է և ուղարկվել Բաքու, ապա աքսորվել Նարզեն կղզի, ուր գնդակահարվել է:

35 Նկատի ունի դատական որոշման մեջ բազմիցս հիշատակվող Խեչոյի հուշատետրը:

36 Նկատի ունի Գին կամ Արաքսի Նախիջևանը:

37 Արովյան Լևոն Վարդանի (1885-1951) – թարգմանիչ: Ծնվել է Երևանում: Խ. Աբովյանի թոռն է: Ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, աշխատել ուսուցիչ: Եղել է «Գորիզոն»-ի սրբագրիչ-թարգմանիչը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո աշխատել է «Խորհրդային Զայաստան» թերթի խմբագրությունում, Պետհրատում:

Գրքի Նախիջևանից Թիֆլիս՝ Լեոն Աբովյանին. «Հայտնել կուսակցության անդամ «Սեդրյանին»³⁸ 1907 թ. դեկտեմբերին Գրքի Նախիջևանում և Ս. Պետերբուրգում առաջիկա կուսակցական ժողովների մասին» (բնագիր գործի թերթեր 817 հալ., 809, 820, 1935, 2018, 2320 հալ., 2360):

ՉԻԼԻՆՎԱՐՅԱՆ ԱՐՏԱՇԵՄ³⁹ (կուսակցական ծածկանունները՝ «Ա. Հայկունի», «Գարբին Ռուբեն») – Մոսկվայի կայսերական համալսարանի ուսանող-իրավաբան, Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի նախագահ: Նշյալ կոմիտեի 1906 թ. հուլիսի 17-ի և 18-ի նիստերի արձանագրություններից երևում է, որ «Գարբին Ռուբենի» նախագահությամբ այդ նիստերում որոշվել է ճշմարտացի հեղափոխական-կուսակցական քարոզչության, ռուսական բանակի կազմում գտնվող հայ զինվորների շրջանում «Գաշնակցություն» կուսակցության ռազմական հեղափոխական միություն» անվամբ հեղափոխական բջիջների կազմակերպման և Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի շրջանի անդամների զինման համար 15.000 ռուբլի հատկացման մասին: Համաձայն այդ որոշման, «Գարբին Ռուբենը» 1906 թ. հուլիսի 19-ին հաղորդագրություն ուղարկեց Արևելյան Բյուրոյի անդամ «Սեդրյանին» հասցեով՝ նշյալ կոմիտեի շրջանի հայկական դպրոցների համար ուսուցիչ-քարոզիչների շուտափույթ ուղարկման մասին (բնագիր գործի թերթեր 3585-3588, 3588 հալ., 3589, 5203-5204): Արտաշես Չիլինգարյանը եղել է Թիֆլիսի, ապա Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեներին կից ահաբեկիչների ղեկավար: Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին կուսակցության անդամ Մարգիս Մարգարյանցի ստորագրությամբ 1906 թ. ուղարկված կուսակցական նամակներից երևում է, որ 1906 թ. «Հայկունին» Թիֆլիսի նահանգի Կոմիս գյուղում վստահելի անձանց կուսակցական զենք է բաժանել, իսկ 1907թ. հունիսի գաղտնի հեռագրով հաստատվել է, որ «Հայկունին» Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությամբ, մահապատժի իրականացման համար,

ահաբեկիչների հետ մասնակցել է «Միհրանի» հետապնդմանը: Այսպես, կուսակցության անդամ «Արտազյանը» 1907 թ. հունիսի 5-ի N 2644 հեռագրով Գրքի Ռոստովից հաղորդել է Բյուրո (Թիֆլիս, «Ժայռ») խմբագրության հասցեով՝ Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ «Լեոնիդին», կուսակցական գործերով «Ա. Հայկունու» Արմավիր մեկնելու մասին, իսկ նույն օրը Թիֆլիսից Գրքի Ռոստով հեռագրով «Լեոնիդը» (Թայրյան) Հայկունու հանձնարարում է Թիֆլիս վերադարձնել երեք ահաբեկիչների: «Հայկունին» Արմավիրից հունիսի 7-ի N 600 հեռագրով «Լեոնիդին» հաղորդում է ահաբեկչության ենթակա «Միհրանի» և այլոց մասին և կարգադրություն խնդրում: Թիֆլիսից նույն օրվա N 3790 պատասխան հեռագրում նա հանձնարարական է ստանում. «Չսպասելով հետագա հանձնարարությունների՝ գործել առաջին իսկ հարմար առիթով, իսկ արդյունքի մասին հեռագրել»: Նա Պյատիգորսկից Թիֆլիս հունիսի 11-ի N 1932 հեռագրով հաղորդել է հունիսի 10-ին Արմավիրում «Միհրանի» ու նրա ընկերներ Խեչո Մուխթարովի (Կոփեցի Խեչո⁴⁰) և Վարդապետյանի նկատմամբ կուսակցության մահավճիռի իրականացման առիթով հաջողված հարձակման մասին (821 հալ., 908 հալ., 1009-1010, 2360 հալ., 2382-2384, 3552-3554):

ԱՐՁՈՒՄՅԱՆ (Աիրումյան) ՎԱՐՎԱՆ ԳԱՍՊԱՐԻ – Բաքվի [կենտրոնական] կոմիտեի անդամ: Մեղավորյանի 1906 թ. օգոստոսի 30-ի հանձնարարականից երևում է, որ կուսակցության անդամ Մեպուհին հանձնվելիք զենքի, փամփուշտի մեջ [հանձնման] ենթակա են նաև Արզումյանի տեղ հասցրած երկու կուսակցական ատրճանակները: Թիֆլիսից Բաքու 1907 թ. օգոստոսի 15-ի N 6546 գաղտնի հեռագրով Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի անդամ «Սեդրյանը» Արզումյանին կուսակցական գործերով հրավիրում էր Թիֆլիս (բնագիր գործի թերթեր 2360, 1021, 2158, 3599 հալ., 4499):

ՉԻԼԻՆՎԱՐՅԱՆ ՀՆԱՌԵ⁴¹ (կուսակցական ծածկանունները՝ «Յակով», «Հակոբ»,

38 Համազասպ Օհանջանյան:

39 Դարբինյան Ռուբեն (Արտաշես Չիլինգարյան) (1883-1968) – ՀՀԿ անվանի գործիչ, խմբագիր: 1914-1920 թթ. գործել է Թիֆլիսում և Բաքվում, 1920 թ. եղել ՀՀ Արդարադատության նախարար: Բոստոնում 1922 թ. հիմնել ու մինչև մահը խմբագրել է «Հայրենիք» ամսագիրը:

40 Կոփեցի Խեչոն խմբագրող Միհրանի անմիջական թիկնապահն էր:

41 Հակոբ Չիլինգարյանը 1900-ական թվականներին եղել է Կարսի շրջանի ՀՀԿ «ճակատային զօրի ղեկավար գործիչ»: Մահացել է 1912 թ. Վլադիկավկազի բանտում ծանր հիվանդությունից հետո:

«Աշոտ», «Հայկունի», «Միքայել Գրիգորյան») – Կարսի, ապա Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեների անդամ և իշխանության ներկայացուցիչների ու անվանի անձանց սպանությունների գծով կուսակցության [տվյալ կոմիտեի] անդամների ջոկատի պետ: 1906 թ. «Գագիկը» տեղեկացրել է Բյուրոյին, որ Դոնի Ռոստովից Թիֆլիս գեներլի և փամփուշտների մեծ մասը տեղ է հասցվել Աշոտ Հայկունու կողմից, իսկ կուսակցության զինվորներ Վարդանյանցի և Գասպարյանցի անունով 1906 թ. օգոստոսի 1-ին «Աշոտ Հայկունի» ստորագրությամբ Կարսի կենտրոնական կոմիտեի տված վկայականից երևում է, որ Աշոտ Հայկունին նշյալ կոմիտեում նկատելի դեր է խաղացել: 1906 թ. և 1907 թ. Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի կուսակցական հաշվետվություններից երևում է, որ նա գործուն մասնակցություն է ունեցել դրա գործունեությանը, ստուգելով նշյալ կենտրոնական կոմիտեի շրջանի մեջ մտնող կոմիտեների, ենթակոմիտեների և խմբերի հաշվետվությունները՝ դրանք վավերացնելով իր ստորագրությամբ և կենտրոնական կոմիտեի կնիքով: Աշոտ Հայկունին կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությամբ Վլադիկավկազից այցելել է նրա շրջաններ՝ Ստավրոպոլ, Արմավիր, Պյատիգորսկ, կուսակցական գումարով Դոնի Ռոստովում գեներլ և փամփուշտ գնել, դրանք հասցնելով Վլադիկավկազի և Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեներին: 1906 թ. նա առաջին կոմիտեին հասցրել է 250 ռուբլու, իսկ երկրորդին՝ 400 ռուբլու գեներլ և փամփուշտ: Արմավիրից 1907 թ. հունիսի 10-ի N 872 հեռագրով Աշոտ Հայկունին «Թիֆլիս, Եղիզարովների գրասենյակ» հասցեով (կուսակցության Բյուրոյի և Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի գաղտնի հասցե) Լեոնիդ Թայիրյանին վկայում է «Միհրանի» և նրա կողմնակիցների հետապնդման մեջ իր գործուն մասնակցության մասին: Այսպես, նշյալ հեռագրում նա պահանջում է «Միհրանի», Խեչո Մուխթարովի և 15 հոգու նկատմամբ մահապատիժ իրականացնելու համար Արմավիր փորձառու անհրեյիչներ ուղարկել, որոնց թվում՝ «Մաչոյին» և «Սուրենին»: 1907 թ. նա [Հակոբ Չիլիգաբյան] Վլադիկավկազի բանտում տիֆից մահացել է (բնագիր գործի թերթեր 824, 908, 2360 հակ., 3547-3549, 3572, 4405, 4408, 4412-4414, 4423 հակ., 4498, 5203-5204):

ՄԵԼԻՔ-ԱՅՎԱԶՈՎ ԻՎԱՆ ՎԱՍԻԼԻ

(կուսակցական ծածկանունը՝ «Այվազ») – Նովոռոսիյսկի փոստ-հեռագրատան քաղաքային գրասենյակի պաշտոնյա, կուսակցության անդամ: Եղել է Վլադիկավկազ ու Բաթում գեներլ և փամփուշտի տրանսպորտային ուղարկման պատասխանատու՝ դրանք պատվիրելով Մոսկվայից և այլ քաղաքներից: Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի 1906 թ. հաշվետվությունից երևում է, որ Դոնի Ռոստովից Այվազովի միջոցով նշյալ կոմիտեին է հասցվել 1 փութ կամ 1800 հատ փամփուշտ (բնագիր գործի թերթեր 1208 հակ., 2356 հակ., 4414 հակ):

ԱՄԻՐՈՎ (Ամիրյանց) ԱՐԱՄ ՄԻՆԱՍԻ

Մոսկվայի կայսերական համալսարանի ուսանող, կուսակցության ուսանողական կազմակերպության անդամ, Բաքվի կենտրոնական կոմիտեին կից անհրեյիչների ղեկավարներից մեկը: Անհրեյիչների ղեկավար «Թադևոսը» (Ամիրյանց) Պյատիգորսկից 1907 թ. հունիսի 24-ին նրան ուղարկել է N 4665 գաղտնի հեռագիրը. «Բժիշկ Մուրադովին 200 ռուբլի ուղարկել Պյատիգորսկ» (բնագիր գործի թերթեր 1991, 1863, 2320 հակ., 2322):

ԱՐԱԲԱԶՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ

(կուսակցական ծածկանունը՝ «Ապառաժյան», «Գևորգ», «Վարդան») – Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի և «Խարիսխ», «Ժառ», «Փայլակ», «Ժամանակ» փակված կուսակցական թերթերի գործավարության վարիչ: 1907 թ. հունիսի 28-ին Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և անհրեյիչների գլխավոր ղեկավարներից «Արտավազը» N 14200 հեռագրով Թիֆլիսից Բաքու պահանջում էր Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Թադևոսյանից վերոնշյալ «Ապառաժյանի» անունով ուղարկել 2.000 ռուբլի կուսակցական նպատակների համար (բնագիր գործի թերթեր 1014, 2390 հակ.):

ԱՆԻՍՈՆՅԱՆ ԱՐԱՎԱՏ ԱՐԱՎԱՏԻ

քաղքենի, Ախալցխայի կոմիտեի անդամ: 1907 թ. մայիսին ղեկավարել է կուսակցության վճռով ք. Ախալցխայում Ասլան Ալանյանցի սպանությունը: Դրանից զատ, եղել է Թիֆլիսի և այլ կենտրոնական կոմիտեների անհրեյիչների մատակարարը, ինչի մասին վկայում է Մաքո Մեղավորյանի 1907 թ. օգոստոսի 21-ի N 9599 հեռագիրը, որով նա Անիսոնյանին հանձնարարում էր

ահաբեկիչներ վարձել (բնագիր գործի թերթեր 1021 հակ., 1022, 1659-1660, 1208 հակ., 2320 հակ., 2395 հակ.):

ԱՎԵՏԻՍՈՎ ՀԱՋԻ ՍՈՒՂՎՈՒՍԻ ՀԱԿՈԲ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Հաջի Հակոբ») – Բաթումի կենտրոնական կոմիտեին կից ահաբեկիչների և զինվորների պետ: Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ իր ջոկատով գործուղվել է Երևանի նահանգ թաթարների դեմ պայքարի համար: Թիֆլիսից Երևան հղված 1907 թ. օգոստոսի 23-ի N 10567 հեռագրից երևում է, որ կուսակցության Բյուրոյի անդամ «Ռոստոմյանցը» (Ստեփան Ջորջյան) Երևանի կոմիտեի այժմ հանգուցյալ անդամ Սուրեն Այվազյանի միջոցով պահանջել է կուսակցական գործերով անհապաղ իր մոտ ուղարկել «Հաջի Հակոբին» (բնագիր գործի թերթեր 2342, 1022 հակ., 5204):

ՀԱԿՈԲՅԱՆ ԱՐՐԱՀԱՄ ԲԱՂՎԱՍԱՐԻ – թուրքապատակ, Բաթումի կոմիտեի անդամ: 1907 թ. հունիսի 11-ի N 1082 Նովոռոսիյսկից Սոչի և հունիսի 21-ի N 3499 Բաթումից Սոչի հղված հեռագրերից երևում է, որ Հակոբյանը կուսակցական գրագրության և մոտիկ հարաբերությունների մեջ է եղել Բաթումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Հայկ Սողոմոնյանի հետ: Այսպես, երկրորդ հեռագրով Հայկ Սողոմոնյանը Հակոբյանից պահանջում էր Բաթում ուղարկել կուսակցության քարոզիչ, ուսուցիչ Արտաշեսին (Ռոստոմյանց) (բնագիր գործի թերթեր 1025-1026, 1034, 1208 հակ., 1357, 2320, 2360 հակ.):

ԱՋԱՐՅԱՆ ԱՋԱՐԻԿ⁴² – Բաթումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և տեղական ենթակոմիտեի նախագահ: Նրա միջոցով են կատարվել նշյալ կոմիտեի բոլոր որոշումները: Կուսակցության Բյուրոյի և կենտրոնական կոմիտեի կարգադրությամբ նրա վրա էր դրվել ահաբեկիչների վարձումը և ահաբեկչական ակտերի կատարման վայրեր ուղարկումը: Եղիգարովների գրասենյակում խուզարկությամբ Արևելյան Բյուրոյի կուսակցական թղթերի մեջ գտնվել է իր կողմից Բյուրոյին զենք, ատրճանակ և փամփուշուներ ուղարկելու մասին 1906 թ. նոյեմբերի 17-ի՝ Ազարյանի ստու-

րագրությամբ նամակը: Դրանից զատ, նա մասնակցել է «Միհրանի» և նրա ազգականների Յալթայում հետապնդմանը, ինչի մասին վկայում է 1907 թ. օգոստոսի 10-ի N 2085 հեռագիրը, ուր Յալթայի ենթակոմիտեի նախագահ Հակոբ Խաչատուրովը («Սուսերյան») Ազարիկ Ազարյանին տեղեկացնում էր «Միհրանի» և ազգականների Յալթա ժամանելու մասին, վերջիններիս անվանելով ընդհանուր՝ «Բաբերդցի»⁴³ անունով (բնագիր գործի թերթեր 119 հակ., 2010 հակ., 2320-2321, 2359, 2383, 3546):

ԱՋԱՆՈՒՐՈՎ (Ազնաուրյան) **ԱՎԵՏԻՍ ԲԱՐԱԿԻ**⁴⁴ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Արամայիս, Շապուհ») – Կարսի [կենտրոնական] կոմիտեի անդամ, դրա առանձին հանձնարարությունների կատարման պատասխանատու: Թիֆլիսից Կարս հղված 1908 թ. հունիսի 7-ի N 3610 հեռագրից երևում է, որ «Ահաբեկիչ-Մարմինի» կից ջոկատի ավագ ահաբեկիչ Աբրահամ Սարգսյանցը («Ապրո») պահանջել է [նրանից] անհապաղ Բաթում ուղարկել «Հովե» («Հովո Պողոսով») ահաբեկիչին (բնագիր գործի թերթեր 1846-1867, 1010, 2004 հակ., 2235, 2360):

ՀԱԿՈԲՈՎ ԱՐՄԵՆԱԿ – Երևանի օկրուգային դատարանի գրասենյակային ծառայող, Երևանի [կենտրոնական] կոմիտեի անդամ: Կարսից Դարաչիչակ⁴⁵ հղված 1907 թ. հուլիսի 2-ի N. 8 հեռագրով Հակոբովը նախազգուշացրել է կուսակցության անդամ Տիգրան Տեր-Աբրահամյանցին, որպեսզի նա միջոցներ ձեռնարկի ժամանած հակառակորդների, այսինքն՝ հին կուսակցության ներկայացուցիչների⁴⁶ դեմ (բնագիր գործի թերթեր 2196, 2345):

ԱՄԻՐԵԱՆՅԱՆՅ ՍՈՂՈՍՈՐ – կուսակցության անդամ: 1906 թ. սեպտեմբերի 23-ի նամակում նա կուսակցության Բյուրոյին և Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին խնդրել է միջոցներ ձեռնարկել բանտից իր ազատման, իր քրեական գործը բարեհաջող ավարտելու օգտին դատարանի վրա ազդելու և ընտանիքին օգնելու համար, քանի որ ինքը բանտարկվել և տուժել է «Դաշնակցություն» կուսակցության մեջ գործուն մասնակցության և

42 Սա նշանավոր Ազարիկն է՝ Բաթումի վրայով ֆիդայիների Երկիր անցնելու գործի կազմակերպիչը:
43 Միհրանը ծնունդով Արևմտյան Հայաստանի Բաբերդ քաղաքից էր:
44 Խոսքը ալաշկերտցի նշանավոր հայրուկ Արամայիս Ազնավուրյանի մասին է:
45 Այժմ՝ Ծաղկածոր:
46 Նկատի ունի միհրանականներին:

կուսակցության կողմից իր վրա դրված հանձնարարությունների կատարման համար (բնագիր գործի թերթեր 2254 հակ., 2380, 3542):

ԱԽԱՆՅԱԼՆ – Բաքվի, ապա Ախալցխայի կոմիտեի անդամ: Մանգլիսից հղած 1907 թ. հուլիսի 7-ի N 131 հեռագրով «Ահաբեկիչ-Մարմին» կից ավագ ահաբեկիչ «Ստեփանը» («Արտո») Ախալցխայից հայտնում էր, որ նա Բաքվից չմեկնի, այլ կարևոր հանձնարարությամբ նամակի սպասի (բնագիր գործի թերթեր 2205, 2360 հակ.):

ՀԱՅԻ ԼԵՎՈՆ⁴⁷ – կուսակցական զենքի պահապան և կուսակցության զինապահեստներից մեկի վարիչ: Արևելյան Բյուրոյի 1906 թ. նոյեմբերի 4-ի հաշվետվությունից երևում է, որ նշյալ օրը Հայի Լևոնին և «Ադեկին» ցուցակով պահպանության են հանձնվել կուսակցական զենքեր, ձիեր, փամփուշտներ և այլն: 1906 թ. դեկտեմբերի 7-ի և 8-ի Բյուրոյի հաշվետվություններում նշվում է ստացականով 21 ահաբեկիչի կերակրելու համար նույն Լևոնին 8 ռուբլի 30 կոպեկ տալու մասին: 1907 թ. օգոստոսի 9-ի N 131 հեռագրով «Ահաբեկիչ-Մարմին» կից ահաբեկիչների ջոկատի պետ Սաքո Մեղավորյանը Թիֆլիսից նշյալ Հայի Լևոնին անհապաղ կանչում էր Ախալցխա (բնագիր գործի թերթեր 2205 հակ., 3607-3608, 3609):

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆՑ ՀՄԱՅԱԿ – Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին կից զինվոր-ահաբեկիչ: Նրա 1906 թ. նոյեմբերի 29-ի նամակը նշյալ կոմիտեին բանտից իր ազատման համար միջոցներ ձեռնարկելու խնդրանքով, ուր նա ընկել էր կոմիտեի հանձնարարությունների կատարման համար (բնագիր գործի թերթեր 2254, 2379, 3540 հակ.):

ԱՐԳՈՒՏԻՆՍԿԻ-ԳՈՂԳՈՐՈՒԿԻ ՀՈՎՍԵՓ⁴⁸ (Ուսեփ, Հովսեփ), իշխան, (կուսակցական ծածկանունները՝ «Հովսեփ», «Իշխան») – Երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Ինչպես երևում է 1905 թ. նոյեմբերի 13-30-ի շրջանային ժողովի տղազրական արձանագրություններից նա գործուն մասնակցություն է ունեցել դրանում: 1906 թ. Երևանում լինելով «Նաղեժդա» տրանսպորտային գրասենյակի վարիչ, հաստիկ զբաղվել է կուսակցության կո-

միտեներին զենքի մատակարարմամբ: Այսպես, օրինակ, կուսակցության Բյուրոյի թղթերից երևում է, որ 1906 թ. նշյալ Արղուտինսկուն («Իշխանին») իր հասցրած զենքի, վառողի և փամփուշտների համար, ըստ հաշվի, վճարվել է 288 ռուբլի: Ի տես հայկական դպրոցներում քարոզչության վարման մասին կուսակցության կոմիտեների որոշման, կոմիտեների անդամները շահագրգիռ էին այն բանում, որպեսզի ուսուցիչների և այդ դպրոցների տեսուչների պաշտոններում լինեին կուսակցական գործիչները: Այդ հանգամանքով էին պայմանավորված 1907 թ. հուլիսի 8-ին և 11-ին Երևանից Թիֆլիս «Խարխախ» կուսակցական թերթի հասցեով կուսակցության անդամ Քոչարյանցին Արղուտինսկու ուղարկած N 469, 730 հեռագրերը, որտեղ կուսակցության անդամ Սահաբեյանին առաջարկվում էր զբաղեցնել Երևանի հայկական հոգևոր դպրոցի տեսչի ազատված պաշտոնը (բնագիր գործի թերթեր 1065 հակ., 1066, 2320 հակ., 2360 հակ., 3582, 4498, 3398 հակ., 5135-5136, 5146):

ԱՆՁԵՆՈՎ – Ախալցխայի կոմիտեի անդամ: Կուսակցության անդամ Շահապարտովին Ախալքալակ հղած 1907 թ. մայիսի 28-ի N 527 հեռագրով նա հայտնում էր ոստիկանության պաշտոնյաների կողմից ահաբեկիչ Մերգեյ Սիրաբովի սպանության մասին, ում ուղարկել էին ահաբեկչական ակտերի իրականացման համար (բնագիր գործի թերթեր 2206, 2352 և հակ., 2356):

«ԱՏԵՓԱՆ» (կուսակցական ծածկանունը՝ «Արտո», «Արտոյուշ», «Արտուշ», «Բագրասեղով»): Խաչատուր Կևորկովի հուշատետրում որպես Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին կից ջոկատի գլխավոր ահաբեկիչ և նույն կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Սարգիս Մանասյանցի թիկնապահի՝ «Ստեփանի» անունով նշված է կուսակցական կարիքների համար 10 ռուբլու տրամադրում: Եղիգարովների գրասենյակից գտնված Բյուրոյի գրություններից և հաշվետվություններից հաստատվել է. 1. որ նշյալ «Ստեփանը» կուսակցական ռուսների պահապան էր, քանի որ «Արշակը» իր նամակում վերոնշյալ Սաքո Մեղավորյանին խնդրում էր «Ստեփանի» հետ ու-

47 Յաջի Լևոնը ծնվել է Ախալցխայում: Եղել է զինագործ, զենք փոխադրող: 1914-1915 թթ. Սարիղամիշում և Վանում վարել է Քեռու գնդի հեծյալ խումբը:

48 Արղոյան Գողգոթեփ (1863, Սանահին-1925, Փարիզ) – ազգային-ազատագրական շարժման անվանի գործիչ: Խանասորի արշավանքի մասնակից: Եղել է ԳԳ դեսպանը Պարսկաստանում:

Մեպուիին հանձնել իր մոտ գտնվող 30 զենքը, 16 ատրճանակը, 5 թուրը և 2300 փամփուշտը (բնագիր գործի թերթեր 2359 հակ., 2385-2386, 3555-3556, 3597 հակ., 3599 հակ.):

ԱՌԱՅԱՆՑ (Առստամյանց) **ՍԱՐԳԻՍ ՄՈՒՆԱՅԵԼԻ** (Մուսայելի) – Շուշիի գավառի Չանախչի գյուղում՝ Բաքվի կենտրոնական և կոմիտեի գործուղված Ղազար Ամիրյանի գլխավորությամբ, «Դաշնակցություն» կուսակցության օգտին տեղական բնակիչներից հարկադիր դրամահավաք է կատարել՝ չվճարողներին ծեծի և տանջանքների ենթարկելով: Ղազար Ամիրյանի բնակարանի խուզարկության ժամանակ գտնվել է մեկ կուսակցական զենքի և 120 փամփուշտների ստացման մասին՝ Աթայանցի ստացականը (բնագիր գործի թերթեր 2508-2517, 2557-2558 հակ.):

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆՑ ԳԵՎՈՐԳ – «Դավիթ Անհողին» ենթակոմիտեի զինվորների պետ (Թիֆլիսի նահանգի Դավիթ Անհողին գյուղում): Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին ուղղված Դավիթ Անհողինի ենթակոմիտեի 1906 թ. փետրվարի 22-ի հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ ենթակոմիտեի զինվորների պետ նշանակված Գևորգ Հարությունյանը կազմակերպել է զինվորների նոր խումբ և նրանց զինվորական հնարքներ է ուսուցանում (բնագիր գործի թերթեր 2379, 3540):

ԵՂԻԵՎ (ծածկանունը՝ «Արաբո») – կուսակցական զինապահեստներից մեկի պետը: Եղիգարովների գրասենյակում խուզարկությանը առգրավված Բյուրոյի փաստաթղթերի մեջ գտնվել են «Անմեղյան» ստորագրությամբ 18 գրություններ իր կողմից 1906 թ. «Արաբոյից» կուսակցական զենքի, ատրճանակների, ռումբերի և փամփուշտների ստացման մասին: «Անմեղյանի» մի գրությունը՝ «Արաբոյից» Նազան համակարգի 50 ատրճանակների ստացման, «Սաքո» (Մեղավորյան) ստորագրությամբ երկու գրություն՝ «Արաբոյից» ռումբի և փամփուշտների ստացման, «Արաբոյի» երկու

գրություն՝ կուսակցության կարիքների համար իր պահպանած ատրճանակների և փամփուշտների հանձնման վերաբերյալ (բնագիր գործի թերթեր 3581, 3585, 3592, 3594, 3594 հակ., 3602, 3610 հակ., 3616, 3574, 3575, 3591-3593, 3608, 5203-5204):

ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ ՃԱԿՐԱՍ – Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին կից 2-րդ հարյուրյակի զինվոր: Իրեն նպաստ տալու մասին նրա գրավոր դիմումը Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեին (բնագիր գործի թերթեր 3574 հակ.):

ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՎՆՆՈ – նույնը, ինչ և Առաքելյան Ճակրատը (բնագիր գործի թերթեր 3574 հակ.):

ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ (Բերբերով) ՄԻՆԱՍ ԻՎԱՆԻՑ⁵³ – Էջմիածնի հայկական հոգևոր ճեմարանի տեսուչ, իրավաբանության թեկնածու, կուսակցության անվանի անդամ: 1906-1907 թթ. եղել է Նալբանդի (Դոնի Ռոստով-Նախիջևան) կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1906-1907 թթ. օգնել է Այսրկովկասում կուսակցական զենքի տրանսպորտային ուղարկման պատասխանատու Հակոբ Չիլինգարյանին՝ վերաուղարկել դրանք կուսակցության կենտրոնական կոմիտեների տրամադրության տակ: 1906 թ. Ռոստով և Նախիջևան քաղաքներում Համազասպ Նորհատյանցի⁵⁴ և երբևէլ ատենակալներ Գևորգ Չուբարյանի⁵⁵ ու Գրիգոր Չալխուշյանի⁵⁶ հետ գլխավորել է նշյալ կոմիտեին: Բերբերովի ու Նորհատյանցի նախածեռնությամբ Դոնի Նախիջևանում՝ տեղի ճեմարանում և կուսակցության ֆինանսավորած հայկական «Նոր կյանք» թերթի խմբագրությունում, նշյալ ժամկետում, տեղի են ունեցել մի քանի կուսակցական ժողովներ, ապա նրանց կողմից, մահվան սպառնալիքի տակ, այդ քաղաքներում հարուստ հայ վաճառականներից հարկադիր դրամահավաքներ են կատարվել և հավաքված գումարից 57.000 ռուբլին ծախսվել է Անդրկովկասի համար Ավստրիայում զենք գնելու նպատակով (բնա-

53 Մինաս Բերբերյան (1871-1919) – ծնվել է Նոր Նախիջևանում: Նալբանդի (Դոնի Ռոստովի) կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1914 թ. ընտրվել է Ազգային Բյուրոյի քարտուղար: Եղել է ԶԳ պետական վերահսկիչը: 1919 թ. մահացել է Երևանում բժավոր տիֆից:

54 Նորհատյան Համազասպ (?-1920) – կուսակցական, պետական գործիչ: Ծնվել է Կարսում: ԶԳ անգամ 1890 թվականից: Հայաստանի Հանրապետության ժամանակ Կարսի քաղաքապետ, զերվել է թուրքերի կողմից և կախաղան բարձրացվել:

55 Չուբարյան Գևորգ (1864-1930) - գրող, հրաբարակախոս: Նոր Նախիջևանի հայկական թատրոնի կազմակերպիչներից, պիեսների հեղինակ:

56 Չալխուշյան Գրիգոր (1861-1931) – հասարակական, մշակութային գործիչ: Ծնվել է Նոր Նախիջևանում: Հայ իրականության հետ կապված մի շարք գրքերի հեղինակ:

գիր գործի թերթեր 424-425, 1213, 2169-2170, 2179-2180, 2321 հակ., 2324, 2345, 2456 հակ., 2360 հակ.):

ՍԱՆՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱԿ (նույն ինքը՝ «Հունան» և «Արշակ Բարսիլյան»⁵⁷) – թուրքահայատակ, կուսակցության անդամ: Առգրավված հեռագրերից երևում է, որ նա գաղտնի գրագրության մեջ է եղել և [կատարել է] ք. Յալթայում «Միհրանի» և նրա ազգականների նկատմամբ կուսակցության մահապատժի իրականացման գծով ահաբեկչական ջոկատների ղեկավարներ «Կարոյի» և «Վարդանի» հանձնարարությունները: Նրա վրա կուսակցության այլ անդամների կողմից էլ են հանձնարարություններ դրվել: Այսպես, Նովոռուսիյսկից Դոնի Ռոստով «Հայկական կաթնատուն» գաղտնի հասցեով հղված 1907թ. մայիսի 26-ի և հունիսի 8-ի N 3015 և N 770 հեռագրերից երևում է, որ Բաթումի կոմիտեի անդամ Հայկ Սողոմոնյանը նրան շտապ կանչել է Նովոռուսիյսկ, իսկ Անապայից Դոնի Ռոստով հղված նույն քվի հուլիսի 8-ի N 327 հեռագրով կուսակցության անդամ Տիգրան Մեսրոպյանը Մանուկյանին տեղեկացնում էր կուսակցության անդամ, հոգևորական Պողոս Տեր-Մանասյանցի Անապա չժամանելու մասին: Նովոռուսիյսկից Բաթում «Ս. Պետերբուրգյան կաթնատուն» գաղտնի հասցեով հղված նույն քվի օգոստոսի 8-ի N 982 հեռագրով Մանուկյանը Բաթումի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Արմեն Նավյանին տեղեկացնում էր ահաբեկիչների ղեկավար «Վարդանի» Նովոռուսիյսկ ժամանման մասին: Յալթայից Նովոռուսիյսկ հղված օգոստոսի 21-ի N 4828 հեռագրով ահաբեկչական ջոկատի ղեկավար «Կարոն» Մանուկյանին հանձնարարել է

դիմավորել ջոկատին օգնության եկող ահաբեկչին (բնագիր գործի թերթեր 474-476, 598 հակ., 1025-1026 հակ., 1662, 2007 հակ., 2323):

ԲՈՒԿՈՒՂՈՎ (Բուդաղյան) **ԱՐՏԱՇԵՍ ԻՎԱՆԻ**⁵⁸ – բժիշկ, կուսակցության անվանի անդամ և կուսակցական գործերում գործուն մասնակցություն ունեցած [անձ]: Խեչո Կևորկովի հուշատետրում բժիշկ Բուդաղյանը նշվում է որպես «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ, կուսակցական «Հերմես» տպարանի բաժնետերերից մեկը մինչև դրա՝ ներկա գործով մեղադրյալ Սարգիս Եղիզարովի սեփականություն դառնալը: Թիֆլիսից Պյատիգորսկ կուսակցության անդամ Համբարձում Առաքելյանը⁵⁹ 1907 թ. հունիսի 11-ին N. 5383 հեռագիրն է հղել բժիշկ Բուդաղյանին «Հերմեսի» լուծարումից հետո իրեն հասանելիք 320 ռուբլին ուղարկելու մասին: Կուսակցության անդամներ Լիսիցյանը⁶⁰, Թումանյանը և Շանթը⁶¹ Մանգլիսից Պյատիգորսկ հղված օգոստոսի 2-ի N 37 հեռագրով բժիշկ Բուդաղյանին հայտնում էին, որպեսզի վերջինս Շիսիյանցի⁶² հանձնի 200 ռուբլի (բնագիր գործի թերթեր 475, 909, 1010, 10-14, 1208 հակ., 2205, 2321, 2360 հակ.):

ԲԻՋ-ՕՂԼԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐ (կուսակցական ծածկանունները՝ «Բիջ-օղլի», «Բաջի-օղլի») – «Ահաբեկիչ-Մարմնին» կից ջոկատի ահաբեկիչ: 1907 թ. ահաբեկչական ակտերի կատարման նպատակով ուղեկցել է Խեչո Կևորկովին՝ նրա կուսակցական գործուղմների ժամանակ: Դրանից զատ, մասնակցել է Ալեքսանդր Շարաֆյանի գլխավորած ահաբեկչական ջոկատին և Արմավիրում ու Պյատիգորսկում «Միհրանի», Վարդապետյան-

57 Միգուցե «Բաբայան» կամ «Բաբերյան»:

58 Բուդաղյան Արտաշես (1864-1915) – բժիշկ, հասարակական գործիչ, ապրել է Պետերբուրգում:

59 Համբարձում Առաքելյանը ՀՀԳ անդամ չի եղել և ցարական պաշտոնյաների այս սխալմունքի մեջ, թերևս, իր դերն է խաղացել այս հակադաշնակցական գործիչի դրսևորած ավելորդ ազահությունը:

60 Լիսիցյան Ստեփան Դանիելի (22.09.1865, Թիֆլիս-4.01.1947, Երևան) – մանկավարժ, բանասեր, պատմաբան, ազգագրագետ: 1894-ից դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: 1905-1916 թթ. հրատարակել է «Հասկեր» մանկական ամսագիրը: Հովի. Թումանյանի և Լ. Շանթի հետ կազմել և հրատարակել է «Լուսաբեր» հայոց լեզվի դասագիրքը: 1928-1947 թթ. եղել է Հայաստանի պատմության թանգարանի ազգագրության բաժնի վարիչը:

61 Շանթ Լևոն Սեդրոսի (1869, Կ. Պոլիս-29.11.1951, Բեյրութ) – անվանի գրող, մանկավարժ, ազգային-քաղաքական գործիչ: 1899-1909 թթ. դասավանդել է Թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց և Երևանի թեմական դպրոցներում: Մասնակցել է «Վերնատան» աշխատանքներին: 1911-ից հետո գործել է Կ. Պոլսում, 1920 թ. գլխավորել է ՀՀ պատվիրակությունը Մոսկվայում:

62 Շիսյան (Շիսյանց) Սիմոն Գերասիմի (1865-1947) – 1890-ական թվականներից ժնկում սովորելու շրջանից, ակտիվորեն մասնակցել է ՀՀԳ գործունեությանը, եղել է Ռոստոմի մտերիմ ընկերը: Տես «Ռոստոմ: Նամակահի». Սահուան ութսունամեակին առթիւ, Պլյուրոս, 1999, էջ 9-11: Հետագայում՝ Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ, զբաղվել գրական, թարգմանչական աշխատանքով: Չերբակալվել է լիժնյան գործով:

նի և այլոց հետապնդմանը: «Միհրանի» վրա 1907 թ. հունիսի 10-ին «Բիջ-օղլի» հարձակումը հաստատվում է ահաբեկչական ջոկատներից մեկի հրամանատար «Հայկունիի» հունիսի 7-ի N 600 հեռագրով (բնագիր գործի թերթեր 181-187, 823 հակ., 2325, 2359):

ԲԵՋԱՆՅԱՆՑ ԱՐՄԵՆ ԳՐԻԳՈՐԻ – Ս.

Պետերբուրգի համալսարանի նախկին ուսանող, Շուշիի հոգևոր ճեմարանի ուսուցիչ, Շուշիի [կենտրոնական] կոմիտեի անդամ: Արմավիրից կուսակցության անդամ Գյաջեցյանը 1907 թ. օգոստոսի 6-ի N. 475 գաղտնի հեռագրով Արսեն Բեջանյանցին՝ նրա դատաքննության հետ կապված, հայտնում էր, որ «ձգտում ենք [գործն ավարտել] առանց քննության, իսկ մանրամասները [կհայտնեմ] նամակով» (բնագիր գործի թերթեր 826, 1019 հակ., 1749, 2001, 2005 հակ., 2321 հակ., 2361):

ԲԵՋԵՆԿՅԱՆ – կուսակցության անդամ:

Բժիշկ Մուրադովը («Մրմուռյան») Պյատիգորսկից Թիֆլիս հղած 1907 թ. հունիսի 15-ի N 2715 գաղտնի հեռագրով Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ «Մեդրյանին» հայտնում էր, որ Արմավիրի կոմիտեն օգնություն է խնդրում և անհրաժեշտ է նրան օգնել գումարով ու ահաբեկիչներով, քանի որ «Միհրանը» առողջացել է և կուսակցության դեմ քարոչչություն է մղում, և գումարը հարկ է ուղարկել Բեզենկյանին (բնագիր գործի թերթ 909):

«ԲԱԽՇԻ» – Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի ահաբեկիչ: «Կարոյի»՝ Պյատիգորսկից Բաքու հղած 1907 թ. հուլիսի 9-ի N 2187 հեռագիրը ահաբեկչական ջոկատի անդամ Հարություն Մայիլյանցին (նույն ինքը՝ Աբրահամ Մարգարյան), որպեսզի նա հաղորդի բժիշկ Մուրադովին «Բախշիի» գտնվելու վայրի մասին, իսկ Պյատիգորսկից Բաքու հղած հուլիսի 12-ի N 3071 հեռագրով նույն Մայիլյանցից «Բախշին» պահանջում էր իրեն փաստաթղթեր ուղարկել: Բախշին «Կարոյի» ջոկատի կազմում մասնակցել է «Միհրանի» հետապնդմանը (բնագիր գործի թերթեր 910, 2325, 2359 հակ.):

ԲՋՆՈՒՆԻ ԽԱՉՏԱՆՈՐ ՍԱՐԳԻՍԻ –

պաշտոնաթող պաշտոնյա, Կարսի [կենտրոնական] կոմիտեի անդամ: 1907 թ. օգոստոսի 7, 8, 10, 11-ի N. 2535, 2935, 472, 405 հեռագրերից երևում է, որ նա միջոցներ է ձեռնարկել Կարսի հայկական քաղաքային դպրոցներում կուսակցության հետապնդմանը: «Միհրանի» վրա 1907 թ. հունիսի 10-ին «Բիջ-օղլի» հարձակումը հաստատվում է ահաբեկչական ջոկատներից մեկի հրամանատար «Հայկունիի» հունիսի 7-ի N 600 հեռագրով (բնագիր գործի թերթեր 181-187, 823 հակ., 2325, 2359):

Պետերբուրգի համալսարանի նախկին ուսանող, Շուշիի հոգևոր ճեմարանի ուսուցիչ, Շուշիի [կենտրոնական] կոմիտեի անդամ: Արմավիրից կուսակցության անդամ Գյաջեցյանը 1907 թ. օգոստոսի 6-ի N. 475 գաղտնի հեռագրով Արսեն Բեջանյանցին՝ նրա դատաքննության հետ կապված, հայտնում էր, որ «ձգտում ենք [գործն ավարտել] առանց քննության, իսկ մանրամասները [կհայտնեմ] նամակով» (բնագիր գործի թերթեր 826, 1019 հակ., 1749, 2001, 2005 հակ., 2321 հակ., 2361):

63 Ակտի ունի ցարական բանակը:

ցության հետևյալ անդամներին ուսուցչի և ուսուցչուհու տեղ տրամադրել. 1. Հյուսիսային Կովկասում ահաբեկչական ջոկատի պետ Ալեքսանդր Շարաֆյանին, 2. Անահիտ Փարսադանյանին (բնագիր գործի թերթեր 1018 հակ., 1019, 1062 հակ., 1208 հակ., 1431, 2004 հակ., 2005, 2321 հակ., 2361):

ԲԱՎԱՅԱՆՑ ՎԱՆՈ – կուսակցական

զենքի պահապան: Մինչև կենտրոնական կոմիտեի պահանջը՝ «Չեչենից» զենքի, փամփուշտների, ատրճանակների պահպանության ընդունման 1906 թ. ապրիլի 10-ի ստացականը (բնագիր գործի թերթ 3574 հակ.):

ՎԱՀՆՅԱՆ ՎՈՎԱ (նույն ինքը՝ «Վռամ-բաշ»)

կուսակցական ծածկանունները՝ «Համո», «Գոմս») – Թիֆլիսի կոմիտեի անդամ, կուսակցական զենքի պահապան: Կուսակցության Արևելյան Բյուրոյի 1906 թ. հաշվետվությամբ Վահանյանի («Գոմս») մոտ նշված է պահպանության մեջ գտնվող 13 զենք, 8 ատրճանակ, 800 փամփուշտ, 11 ֆունտ վառող: «Համո» ստորագրությամբ նրա գրությունը, որպեսզի «Մանալը» (Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Սարգիս Մանասյանց) որպես ճանապարհաձախ կուսակցական գումարից զինվորին 5 ռուբլի տա: Ահաբեկչական ջոկատի պետ «Վարդանը» Նովոռոսիսկից 1907 թ. հունիսի 13-ի N 1234 հեռագրով Վահանյանին հաղորդում էր կուսակցական գործերով զբաղված լինելու պատճառով իր մոտ մեկնելու անհրաժեշտության մասին (բնագիր գործի թերթեր 1026, 2321 հակ., 2345 հակ., 2361, 2385-2386, 3555-3556, 3584 հակ., 4497-4498 հակ.):

ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ ՂԱԶԱՐ – Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի շրջանի Ալազանի ենթակոմիտեի զինվոր:

Կուսակցության Բյուրոյին 1907 թ. դեկտեմբերի 1-ի հաղորդումը, ըստ որի զինվոր Ղազար Վարդանյանը զինվորական ծառայության⁶³ ժամանակ [ՀՅԳ] կուսակցական գործին ցույց է տվել իր հավատարմությունը և բազմիցս տուժել պետական իշխանության ներկայացուցիչների կողմից (բնագիր գործի թերթ 3571 հակ.):

ՎԱՐԳԱՆՅԱՆՑ ՄԻՆԱՍ – Կարսի կենտրոնական կոմիտեի զինվոր:

Կենտրոնական կոմիտեի անդամ «Աշտ Հայկունու» ստորագրությամբ և կնիքով հաստատված 1906 թ.

օգոստոսի 1-ի վկայականը կուսակցության Բյուրոյին, ըստ որի՝ զինվոր Մինաս Վարդանյանը տուժել է պետական իշխանությունից՝ կուսակցությանը ծառայության ժամանակ (բնագիր գործի թերթ 3472):

ՎԱՐՎԱՆՅԱՆ – Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի շրջանի 3-րդ կոմիտեի («Սև քաղաք») նախագահ: Վարդանյանի 1907 թ. դեկտեմբերի 21-ի հաղորդագրությունը Բաքվի կենտրոնական կոմիտեին, ըստ որի՝ «Սպիտակ» և «Սև» քաղաքներից [կենտրոնական] կոմիտեի պատգամավոր [անդամ] է ընտրվել կոմիտեի անդամ «Սկրտումը» (բնագիր գործի թերթ 3014 հալ.):

ԹԱԹԱՅԱՆՅ ԱՄՊՈՒՏ⁶⁴ – Ժլատի (Վլադիկավկազ) կենտրոնական կոմիտեի անդամ (կուսակցական ծածկանունը՝ «Վասյուշին») - Անդրկովկասում կենտրոնական կոմիտեների համար կուսակցական զենքի վերառադարկման պատասխանատու (բնագիր գործի թերթեր 4412-4415 հալ., 4418 հալ., 4420):

ԹԱԹԱՅԱՆՅ ԵՐՎԱՆԻ – նույնը, ինչ որ և Անպուտ Թաթայանցը:

ԳՐԻԳՐՅԱՆՅ ԱՐՏԵՄ ԽԱՉՏԱՌԻԻ (նույն ինքը՝ Հարություն Գրիգորյան) – Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի ահաբեկչական ջոկատի անդամ: Այլ ահաբեկիչների հետ «Միհրանի», Հաբեթ Վարդերեսյանի և այլ անձանց սպանության համար 1907 թ. հուլիսին Բաքվից ուղարկվել է Պլատիգորսկ: 1907 թ. օգոստոսին «Կարոյի» և «Վարդանի» ղեկավարությամբ ժամանել է Յաթա՝ նշյալ սպանության կատարման համար, ինչը չի ստացվել իրենցից անկախ հանգամանքներով, քանի որ տեղական ոստիկանությունը նրանց ժամանումից մի քանի օր անց բացահայտել էր օգոստոսի 27-ին նրանց կողմից «Միհրանի» զարմիկ Գասպար Նազարովի սպանությունը, ինչի արդյունքում «Կարոյի» գլխավորությամբ ջոկատի բոլոր անդամները ձերբակալվել էին և Օդեսայի զինվորական դատարանի 1908 թ. հուլիսի 14-ի վճռով տաժանակիր աշխատանքի դատապարտվել (բնագիր գործի թերթեր 208, 455-456, 456 հալ., 464 հալ., 2357 հալ.):

ՂԱՐԻԲՈՎ ՎԱՀԱՆ (նույն ինքը՝ Ղարիբյանց) – Երևանի կոմիտեի անդամ: Մասնակ-

ցել է «Միհրանի», Վարդերեսյանի և այլոց նկատմամբ 1907 թ. օգոստոսին կուսակցության մահվան վճռի իրականացմանը, ինչի մասին վկայում են հետևյալ հեռագրերը. 1. 1907թ. հունիսի 17-ի N 8923 – Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և ահաբեկիչների ղեկավար «Արտավազը» Թիֆլիսից Բաքում Ղարիբովին հանձնարարել է միջոցներ ձեռնարկել Թիֆլիսից փախած Հաբեթ Վարդերեսյանի փնտրտուքի և սպանության համար, 2. օգոստոսի 10-ի N 1511 - Բաքումից Յաթա Ղարիբովը հարցնում է տեղի կոմիտեի անդամ Սելվիյանին. «Յաթայում են արդյո՞ք Միհրանը և նրա ազգականները», և ստանալով հաստատող տեղեկություններ՝ օգոստոսի 11-ի N 1666 հեռագրով հանձնարարում է նրան՝ «Միհրանին» և նրա ազգականներին Յաթայում բռնելու համար միջոցներ ձեռնարկել մինչև Նովոռուսիյսկից «Խեչո Կևորկովի» գլխավորած ահաբեկիչների ժամանումը (բնագիր գործի թերթեր 42, 181-187, 420 հալ., 474 հալ., 760, 1012 հալ., 1021 հալ., 1035 հալ., 1036, 2006 հալ., 2010-2011, 2321, 2325, 2361):

ՂԱՐԻԲՈՎ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ ԲԱՐՍԵՂԻ⁶⁵ (կուսակցական ծածկանունները՝ «Պիլո», «Պլո», «Պուլո») – Կարսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Բնակվում է կամ Կարսում, կամ Ալեքսանդրապոլում՝ կուսակցական գործերով: Նրա միջոցով են Կարսի կենտրոնական կոմիտե ընդունվել մասնավոր անձանց բոլոր խնդրանքներն ու դասումները: 1907 թ. օգոստոսի 31-ին նրա մոտ խուզարկությամբ առգրավվել են հայ յեղավիտական «Դաշնակցություն» կուսակցության 4-րդ [Ընդհանուր] ժողովի երկու տպագիր ծրագրերը: Յաթայում ահաբեկիչների ղեկավար «Կարոյի» գրության մեջ նշված է 1907 թ. հուլիսի 31-ին Համբարձում Ղարիբովին կուսակցական ծախսերի համար 10 ռուբլի գումարի հանձնումը: Եղիգարովների գրասենյակում առգրավված Բյուրոյի թղթերի մեջ կային Համբարձում Ղարիբովի ստորագրությամբ հաշվետվություններ 1906 թ. հուլիսի 12-21-ին 3551 ռուբլի 66 կոպեկ գումար կուսակցական ծախսի համար ստանալու և մնացորդ 788 ռուբլի 4 կոպեկը կենտրոնական կոմիտեի համար՝ Մեղավորյանին հանձնելու

64 Անունը ռուսերենով բառացի այդպես է գրված:
65 Սա կարսեցի համետագործ Գամբարձում Ղարիբյանն է՝ նշանավոր Պլո թագավորը: Մալխասի խոսքերով՝ «Պլոն «գործադիր մարմին» է կուսակցութեան: Ան մեծ, Պլո՝ թագավորը», Մալխաս, Ապրումներ, Ա. հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 348:

վերաբերյալ: 2. մայիսի 1-ի «Լեոնիդ» ստորագրությամբ (Մարգիս Մանասյանցի նոր կուսակցական ծածկանունը⁶⁶) նամակը «Պլոյի» անունով, ըստ որի Անտառապատում⁶⁷ նոր խուզարկությամբ առգրավված կուսակցական թղթերի առթիվ անհրաժեշտ է կուսակցության անդամների համար շրջանառության մեջ դնել նոր ծածկանուններ (բնագիր գործի թերթեր 468 հալ., 475, 472, 545 և հալ., 1020 հալ., 1028 հալ., 1432, 2005, 2325 հալ., 2341 հալ., 2342, 2861, 3611 հալ., 3532, 4499):

ՀԱԼԱՉՅԱՆՑ ՊԵՏՐՈՍ ԹՎԳԵՎՈՍԻ –

Եկատերինոդարի կոմիտեի անդամ: Նույն կոմիտեի անդամ Նիկոլայ Սաթունյանի հետ 1907 թ. օգոստոսին մասնակցել է «Միհրանի» հետապնդմանը: Արմավիրի ենթակոմիտեի նախագահ Չինչինյանը 1907 թ. օգոստոսի 1-ի N 126 հեռագրով Սաթունյանին հրահանգել է դիմավորել-հետևել «Միհրանի» և հաղորդել Եկատերինոդարով նրա անցնելու մասին (բնագիր գործի թերթեր 596, 598 հալ., 1121-1122 հալ., 1208 հալ., 2009 և հալ., 2321 հալ., 2361):

ԳՎՈՌԻԶՅԱՆ ՍԵՄԵՎՈՆ⁶⁸ (նույն ինքը՝

Գառուզով, կուսակցական ծածկանունը՝ «Սիկ») – Դոնի Ռոստով-Նախիջևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Մասնակցել է նաև Վլադիկավկազի կենտրոնական կոմիտեի աշխատանքներին: 1906-1907 թթ. եղել է «Դաշնակցություն» կուսակցության ֆինանսավորած Դոնի Նախիջևանի հայկական «Նոր կյանք» թերթի աշխատակից և վարիչ, որի խմբագիրն էր Խարազյոզյանը (Խարազյոզով-Խլեբնիկով): Գրուզիայանի Վլադիկավկազ մեկնումից հետո՝ 1907 թ. հոկտեմբերին, «Նոր կյանք» թերթի խմբագրության գրասենյակում խուզարկությամբ գտնվել են կուսակցության անդամ հոգևորական Հակոբ Սառիկյանի միջոցով «Սիկին» (Սեմեվոն Գառուզյանին) հանձնելու համար 1907 թ. հոկտեմբերի 8-ի «Հովիվ» (Խարազյոզովի ծածկանունը) ստորագրությամբ երկու կուսակցական նամակները: Դրանում Խարազյոզյանը Գառուզյանին հայտնում էր խմբագրությունում ոստիկանության անհաջող խուզարկության մասին, և որ՝

նախօրոք թաքցրել էին կուսակցական թղթերը, և խնդրում էր նրան այսուհետ գրել հետևյալ գաղտնի հասցեով. «Քաղաք Դոնի Ռոստով, Ազով-Դոնյան բանկ, Նաբրանդին կամ Բայրաբին»: Դրանից զատ, Գառուզյանը Պյատիգորսկում մասնակցել է ահաբեկչական ակտերի կատարմանը: Արմավիրի ենթակոմիտեի նախագահ Չինչինյանը 1907 թ. հուլիսի 19-ի N 2099 հեռագրով Գառուզյանին խնդրում էր Դոնի Նախիջևանից անհապաղ Պյատիգորսկ ուղարկել «Գասախոս» ահաբեկչին: Վերջինիս անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր գեներալ Կարանգուլովի նկատմամբ ահաբեկչական ակտի կատարմամբ, ով սպանվել է հուլիսի 28-ին՝ Պյատիգորսկում (բնագիր գործի թերթեր 817 հալ., 826, 1288 հալ., 1935 հալ., 1935, 2002 հալ., 2321 հալ., 2374-2375, 1209 հալ.):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թթ. 316-328:
Թարգմանություն ռուսերենից:

(Շարունակությունը՝ հաջորդ համարում):

66 «Լեոնիդը» Ս. Մանասյանի կեղծանունն էր, այլ՝ Թախիրյանի անունը:

67 «Անտառապատը» ՅՅԴ Լոռու կոմիտեի անվանումն էր:

68 «Գառուզյանը», «Գրուզիայանը», կամ «Սիկ»-ը («Սիզ»-ը) Սիմոն Վրացյանն է: Վրացյան Սիմոն (1882, գ. Մեծ Սալա, Նոր Նախիջևան-21.05.1969, Բեյրութ) - անվանի քաղաքական-պետական գործիչ